

Fábri Anna (szerk.) *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865.*

Budapest, Kortárs Kiadó, 1999.

„A nő hatásköre keskenyebb térre van szorítva, mint a férfié; itt a cselekvőség, amott szenvedés inkább; de van valami a nő bensőségében, minek hatása nagyszerűbb, mint minden más cselekvésé, melyet a férfi a külvilág küzdhomekán gyakorol.” (Beöthy Zsigmond)

A magyar történet- és irodalomtörténet írás már a 19. században kísérletet tett arra, hogy összegyűjtse azokat a forráscsoportokat, irodalmi alkotásokat, amelyek nőkről szólnak, vagy amelyeket nők hoztak létre. Napjainkig a történeti, irodalomtörténeti és neveléstörténeti kutatások sok, a nőtörténet számára is nélkülözhetetlen forrást tártak fel. Azonban ezeknek a munkáknak csak kis hányada tűzte ki maga elé azt a célt, hogy a nők helyzetével, az úgynevezett női szerepekkel átfogóan foglalkozzon.

Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékén már évek óta folynak az újkori nőneveléssel, a női szerepek elemzésével foglalkozó kutatások. A Fábri Anna által szerkesztett *A nő és hivatása* című kötet is a hallgatók közreműködésével készült.

A könyv egyszerre szól a szakmai és a nagyközönséghez; mindazok haszonnal forgathatják, akiket érdekel, hogyan gondolkodtak a korszak magyar emberei magukról és egymásról, milyen szerepeket birtokoltak, illetve akartak birtokolni. A munkát mindenképp hiánypótlónak tekinthetjük, hiszen eddig csak a külföldi szakirodalom anyagaira építhettek azok, akiket a nők helyzete érdekelt, ezek pedig természetesen nem mutathatták meg a sajátos magyar vonásokat. A munka egy politikai, gazdasági, társadalmi és szellemi változásokban gazdag időszak gondolkodásmódjának többnyire eddig ismeretlen forrásait mutatja be, egy olyan párbeszédsorozatot, amelyben nők is megszólaltak és véleményt nyilvánítottak. A forrásokat tanulmányozva választ kaphatunk olyan, elsősorban a mentalitástörténeti kutatások számára hasznos kérdésekre, mint például: Melyek voltak a női (vagy nőies) és melyek a férfi (férfias) viselkedési formák, szerepek a kötet által tárgyalt korszakban Magyarországon? Megkülönböztették-e a biológiai és a társadalmi nem fogalmát? Hogyan gondolkodtak a másik nem feletti hatalom kérdéséről? Létezett-e „nemek közötti harc”? Elemezhető lesz a nőkérdés összekapcsolódása az emberi és polgárjogokkal. Vizsgálhatóvá válik az erkölcsi megítélés és a nyilvánosság előtti szereplés lehetőségeinek ésszabályainak nemek szerinti különbözősége, valamint a sajátos és a hagyományos női hivatások követelményeinek újrafogalmazása.

A szemelvények a kötetben öt fejezetet alkotnak, emellett a reformkori és a neoabszolútizmus kori anyag további tematikus alfejezetekre tagolódik. A fejezetek élén az áttekintést megkönnyítő bevezetőket, az egyes szövegek élén pedig néhány soros összefoglalást találunk. A kötet végén egy a tájékozódást segítő, jól használható bibliográfiában az egyes munkák évek szerinti bontásban szerepelnek. Külön említésre érdemes, hogy a bibliográfiai felsorolásnál tartalmi összefoglalást találunk azokhoz az írásokhoz, amelyek terjedelmi okokból már nem fértek a válogatásba, de bővebb bemutatást érdemelnek. Ugyancsak a további tájékozódást segíti az, hogy a szerzőkről és a szövegekben említett személyekről névmagyarázat készült, ahol még a nevek következtlen írásmódjának korrekciójára is sor került. A tárgy- illetve szómagyarázatok a lábjegyzetekben

kaptak helyet. A szöveggyűjteményben a terjedelmi okokból csak rövidített szövegek szerepelnek, mindez azonban nem csökkenti a munka értékét, hiszen a szövegek közlői mindvégig szem előtt tartották az eszmecsere folyamatosságának követését.

Az első fejezet a *Magyar asszonyok prókátora* címet viseli és az 1777–1804 közötti időszakot öleli fel. Az itt szereplő szemelvények még elsősorban férfiak (Bessenyei György, Ányos Pál, Bárány Péter, Pálóczi Horváth Ádám) tollából származnak. Megtalálhatjuk közöttük az első olyan magyar nyelvű művet is, amelyet férfi (Ányos Pál) női néven adott közre (B. Carberi Anna). Egy viszonylag hosszabb szemelvény két hölgy, Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina levélváltása (*Barátsági vetélkedés*) különleges helyet foglal el a nőkérdés történetének magyarországi dokumentumai között, mivel először mutat be ellentétes női álláspontokat a két nem megítélésével kapcsolatban.

Az első nagyobb magyar nyelvű nővita 1822–1827 között a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain zajlott. Ebből a vitából kaphatunk ízelítőt *Az asszonyi nem jussáról és kötelességéről* címet viselő fejezetben. A vitát Karacs Ferencné Takáts Éva két írása robbantotta ki, akinek álláspontja szerint a nők oktatásának céljai között szerepelnie kell a női önfenntartó képesség kialakításának. Meggyőződését, hogy a nőknek önmagukért kell helytállniuk, azzal is kifejezte, hogy írásait mindig leánynevén közölte. Vele ellentétes álláspontot képviselt Kultsár István, aki a hagyományos házi nevelést akarta tökéletesíteni, és nem pártolta a nők kenyérkereseti pályákon való megjelenését. A vitában előkerülő gondolatok kapcsolódtak a korábbi korszak hasonló kérdésfelvetéseihez, de előkészítették a későbbi korok állásfoglalásait is. A *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain zajló vita a következő nagyobb témákat tárgyalta: milyen társadalmi szerepkörök illetik meg a nőket, és ennek következtében melyek azok a viselkedési normák, amelyekhez alkalmazkodniuk kell, illetve, hogy közölheti-e írásait egy nő és kifejezheti-e véleményét közérdeklő kérdésekben a nyilvánosság előtt. A vita során a „helyes” nőnevelés egyre inkább összekapcsolódott a nemzeti nyelv és hagyományok ápolásának követelményével, s így nemzeti ügyként került elő. A kibontakozó vita rendkívül széles körben bírta véleménynyilvánításra az embereket, hiszen megszólalt benne a hivatásos tudóstól az amatőr mindenki. Az írások hangneme nagyon változatos: satirikus, parodisztikus jellegű írások mellett vagy azokkal szemben komoly érveket felsorakoztatókat is találunk. Az érvelés módja is igen különböző volt: a Szenetírásból vett igék magyarázata éppúgy gyakori volt, mint a filozófiai érvek felsorakoztatása vagy a szokásokra való hivatkozás.

Az 1840-es években a magukat divatlapoknak nevező irodalmi és közéleti hetilapok, mint a *Pesti Divatlap* vagy a *Honderű* hasábjain folytatódott a nőkérdés megvitatása. Az eszmecsere ezen újabb szakaszát mutatja be a könyv harmadik, *Tervek, felhívások, tapasztalások és intések* című fejezete. Az 1840–1848 közötti időszakban legtöbbször a nők oktatásának ügyében szólaltak meg, s a nyílt vitát csaknem lehetetlenné tette az együttműködés szándéka. A cél az átfogó magyar nőnevelési rendszer és gyakorlat kialakítása, a reformpolitika két vezérgondolatának a nemzetiség és a polgárosodás követelményeinek volt alárendelve. A nyilvános eszmecsere egyik vezéralakja a kiváló pedagógusnő, Karacs Teréz volt. A nőnevelés céljainak és módszereinek kidolgozásánál a politikai szempontok mellett természetesen fontos szerepet játszottak a nőkről alkotott elképzelések is. A többség, élükön Fáy Andrással csak férfi fennhatóság alatt tudta elképzelni a nőket, míg mások, mint Karacs Teréz az önálló életre is képessé akarták tenni őket. Vita

bontakozott ki abban a kérdésben is, hogy a nőnevelés kereteinek és tartalmának meghatározása a férfiak vagy a nők feladata-e. Az eszmecserébe egyre több nő is bekapcsolódott, a már említett Karacs Teréz mellett például Brunszvik Teréz és Teleki Blanka is, az ő véleményüket tartalmazó írásokat is megtalálhatjuk a kötetben.

A fejezet négy tematikus alfejezetre tagolódik. Az elsőben (*Néhány szó a nőnevelésről*) többek között Fáy András, Vahot Imre, Karacs Teréz és Brunszvik Teréz értekeznek a nőnevelés kérdéséről. A házasság és a szerelem kérdései még soha nem kaptak akkora teret a sajtóban, mint ebben az időszakban, ebből kaphatunk ízelítőt a *Férj és nő* címet viselő alfejezetben. A szerelemről és a házasságról folytatott eszmecserének a férfiak (Beöthy Zsigmond, Szabó Richárd, Jancsovics Pál, Berecz Károly) mellett női résztvevői is voltak, mint a Cserei Drusiána néven író Héthegyi Erzsébet. A vita lezárásaként megfogalmazódott, hogy mindkét nemet oktatni kellene a másik nem ismeretére és az érzelmek természetére.

A harmadik alfejezet *A nőnem emancipációja* címet viseli, és mások mellett Jókai Mór, Vahot Imre és Hetényi János írásait vonultatja fel. Az írásokban megjelenik az a gondolat, hogy egy nemzet polgárosodásának fokmérője, a nőknek adott jogok köre és mértéke, s miután a polgárosodás letéteményesei a nők, a hazai nőnevelés elhanyagolása a nemzet fejlődését is gátolja. A legtöbben a hazai ipar, a nemzeti irodalom és a művészetek pártolásában látták a nők legfontosabb közéleti szerepét. A közéleti szereplés a nők számára szinte teljes mértékben a nyomtatásban való megjelenésre korlátozódott. A nők publicisztikai tevékenységével foglalkozik a negyedik alfejezet (*A nők költészete*). A vita tárgya már nem az volt, hogy van-e joga és képessége a nőknek az íráshoz, hanem, hogy vannak-e autentikus női témák és műfajok, de fontos kérdés volt az is, vajon mi ösztönzi a nőket az írásra. Néhányan azon a véleményen voltak, hogy a nőkhez szóló olvasmányok megírása női feladat lenne.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc sajtójában tovább folytatódott a nők közéleti szerepléséről megkezdett vita, ezt mutatja be a *Nőszabadság* című fejezet. Vahot Imre írásában (*A radikál magyar hölgyek kívánatai*) női kötelességként jelölte meg a népnevelés ügyének támogatását, kiemelve a kisdedóvóegylet-szervezését. Teleki Blanka *Előbb reform, azután nőemancipáció* címet viselő munkájában a nők közéleti szerepvállalásának feltételeként az ismeretszerzést határozta meg. A szöveggyűjteményben részleteket találunk az 1848-ban megtartott országos tanügyi kongresszus nőnevelési albizottságának javaslataiból is (*A honi nőnevelés körüli teendőik*).

A záró fejezet (*Néhány szó a nőemancipációról*) az 1850–1865 közötti időszak vitáját mutatja be, két alfejezetben. A vitában felvonultatott szempontok és érvek sokat változtak a kezdetekhez képest. Az irodalmi lapok minden addigit meghaladó számban tettek közzé női írásokat, s a nők egy része ekkor már nem elégedett meg az egyszerű publikálási lehetőséggel, az 1860-as években már munkatársi, sőt szerkesztői helyeket is elfoglaltak a sajtóban. A vita, amelyet Gyulai Pál írása robbantott ki, egyik fő kérdése az volt, hogy kiléphet-e egy nő a családi élet hagyományos kereteiből, lehet-e professzionalista anélkül, hogy nőietlenné válna? A vitairatok közül kiemelkedik Szegfi Mórné Kánya Emília cikksorozata (*Néhány szó a nőnem érdekében*), aki Gyulai ellenében azt bizonygatta, hogy a nők irodalmi tevékenysége összeegyeztethető a hagyományos női szerepekkel. A vitában megszólalt Arany János is, aki elutasította a női és férfi teljesítmények eltérő

megítélését. A sajtóban élénk vita folyt az emancipáció általános kérdéseiről is; új harc indult a nőképzés kiterjesztése ügyében is. A vitában állást foglalt Vajda János a *Nővilág* szerkesztője is, aki kijelentette, hogy a nők kulturális jogainak korlátozása a nemzet érdekeinek megsértése. Néhányan nem nemzeti, hanem lélektani szempontokat is felvetettek a vitában, ezzel érvelve a tradicionális női szerepek mellett. A vitában megszólaló Madách Imre szigorúan korlátozni kívánta a nők cselekvési körét, a nemek közötti pszichológiai és fiziológiai különbségekre hivatkozva. Almási Balogh Pál viszont a nők tanuláshoz való jogáról beszélt. A női szerepek eleve elrendeltségét hirdető véleményekkel szemben több nő is úgy gondolta, maguk is tudnak gondoskodni a jövőjükéről. Veres Pálné felhívásában felszólította a magyar nőket a felsőbb nőnevelés előmozdítására és nőképző társulat alakítására, e felhívással kezdődött el a magyarországi szervezett nőmozgalom története.

A kötet jelentőségét az is megmutatja, hogy kapcsolódik a nemzetközi történeti kutatás azon modern irányzatához, amely lehetővé teszi a „történelem elől elrejtett” társadalmi csoportok tanulmányozását, amelybe természetesen beletartoznak a nők társadalmi helyzetével foglalkozó, a női szerepek történeti koronként való változását elemző kutatások is. A forrásgyűjteményt remélhetőleg nemcsak a történészek, hanem a szélesebb közönség is érdeklődéssel olvassa majd.

Írta: Ring Orsolya

Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig

Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2000.

Budapest újonnan megjelent történeti monográfiájának egyfajta „hézagpótló” szerepet szán a főváros vezetése (az előszót maga Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere írta). Ez részben igaz is: a *Budapest története* című, 1973 és 1980 között megjelentetett ötkötetes munka ugyan alaposan és a mai napig korszerű módon tárgyalja fővárosunk múltjának főbb tendenciáit és sorsfordulóit, monumentális mérete és a nehézkes hozzáférés – mára már csupán a könyvtárak olvasótermeiben, esetleg néhány antikváriumban, igen-igen borsos áron lelhetünk rá – eleve lehetetlenné teszi, hogy a könyv szélesebb rétegek számára is ismert, s legfőképp olvasott legyen. A most ismertetésre kerülő könyv leginkább ezt az űrt igyekszik betölteni már első pillantásra is ígéretes módon. Terjedelme (253 oldal) még a nem szakmabeli nagyközönség számára sem riasztó, szerzői pedig (Bácskai Vera, Gyáni Gábor és Kubinyi András) a legnevesebb hazai várostörténészek közül valók, jelentős Budapest témájú munkákkal a hátuk mögött.

Az előszó nagymértékben megkönnyíti a recenzens dolgát, hiszen egyértelműen meghatározza a könyv funkcióját. Ezek szerint a könyv egy, „a nagyközönség számára is élvezetes történelmi munka”, amely akár „az oktatás során is kiváló segédkönyv lehet”. Mindezeket a kijelentéseket mi a következőképp módosíthatjuk: a könyv *elsősorban* a nagyközönség számára lehet értékes történelmi munka. S hogy miért? Először is, a könyv lényeges új kutatási eredményeket nem tartalmaz, inkább az eddigi munkák rövid, de kétségkívül pontosan és logikusan felépített összefoglalása. Persze a szűkebb szakmának is szüksége lehet összefoglaló munkákra, kiindulási pontokra, de meggyőződésem szerint ez a könyv nem elsősorban erre a célra készült. A láb- és végjegyzetek hiánya miatt a felhasznált forrásanyag és a szekunder irodalom nehezen azonosítható, a szakemberek közül tehát csak az veheti hasznukat, aki úgyis ismeri lelőhelyüket. A könyv tehát inkább az érdeklődő nagyközönség, illetve az oktatás (az előszó fővárosi gimnáziumokat említ, de bizvást gondolhatunk felsőfokú intézményekre is) igényeit célozza meg. Kérdés, sikerrel-e? Ha az előző megjegyzésben annak a meggyőződésemnek adtam hangot, hogy a könyv hivatkozásrendszere nem kifejezetten felel meg a szakmai követelményeknek, akkor most hozzá kell tenni, hogy egy nem szakmabeli, esetleg egy egyetemi hallgató tájékozódását kétségkívül megkönnyítheti. A válogatott bibliográfiák ugyanis megfelelően gyűjtik össze a legfontosabb idevágó szakmunkákat, ráadásul az ezekkel való ismerkedést Kubinyi András és Bácskai Vera esetében némi szöveges kommentár is elősegíti. A tájékoztató bibliográfiákon kívül ki kell emelni a mű világos stílusát. A népszerűsítőnek (is) szánt történeti munkákkal sokszor probléma, hogy a szerzők nem minden esetben alkalmazkodnak olvasóikhoz. Nos, ebben a könyvben – néhány lényegtelen kivételtől eltekintve – az idegennek tűnő fogalmakat vagy okfejtéseket a szerzők vagy kerülik, vagy pedig röviden és érthetően megmagyarázzák: így az ismertetett művet még az előszóban említett gimnazista korosztály is haszonnal forgathatja.

Az ismertetésre kerülő könyv tulajdonképpen három különböző szerző munkáját tartalmazza Budapest – illetve Pest, Buda, Óbuda – fejlődéséről: nevezetesen Kubinyi

András Buda, Pest, Óbuda és környékük 1686-ig tartó történetét foglalja össze, Bácskai Vera az 1686-tól az 1873-as városegyesítésig tartó időszakkal folytatja, míg Gyáni Gábor az egyesült Budapest 1945-ig tartó történetével fejezi be. Mégsem egy lazán szerkesztett tanulmánykötetről, sokkal inkább egy valódi, koherenciára törekvő *könyvről* van szó, amelynek szerzői hasonló felfogásban tárgyalják az egyes korszakokon belül lejátszódó gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokat, a városkép, illetve a városigazgatás főbb jellegzetességeit és változásait. Az egyes korszakokon belül fellépő problémák azonban eltérnek, s ezért a következőkben – a mű egészén végigvonuló folyamatosság ellenére – az egyes tanulmányokat külön-külön kívánom bemutatni.

A KEZDETEKTŐL 1686-IG

Kubinyi András elemzésének kétségtelen erénye, hogy nem környezetéből kiragadva vázolja a vizsgált térség történetének egyes állomásait, hanem mindvégig beilleszti a fővárosunk elődeit a szűkebb és tágabb értelemben vett környezetükbe. Így például már a könyv legelején időt szakít arra, hogy meghatározza azokat a földrajzi tényezőket, amelyek – legalábbis részben – hozzásegítették fővárosunkat későbbi karrierjéhez. A vásárvonalon való elhelyezkedés, a folyami átkelőhelyek mind-mind fontos összetevői annak, hogy a térség már röviddel a honfoglalás után Magyarország egyik központi településévé (a „*medium regni*”, vagyis a Székesfehérvár – Esztergom – Óbuda körzet egyik tagjává) válhasson. Az előzmények ismertetése Buda alapításával (1240-es évek) zárul le, majd a szerző rátér a középkori Buda, Pest és Óbuda helyrajzának és városképének ismertetésére. Maga az ismertetés részletekig menő, s ha az olvasó számára nehézkessé válna a tájékozódás – a több oldalon keresztül tartó városleírás néha még egy fővárosi olvasót is próbára tesz –, akkor ezen a problémán Buda térképe enyhíthet. Miután a „történeti útikalauz” szerepét eljátszó fejezet véget ér, Kubinyi belekezd azoknak a folyamatoknak az elemzésébe, amelyek a térség középkori fejlődésének irányát végül is meghatározták: elsősorban gazdasági, ezen belül pedig kereskedelmi tényezőkről kell itt szót ejteni. A 14. századtól kezdve Buda az uralkodó által is megerősített árumegállító joggal bírt (Zsigmond ugyan 1402-ben árumegállító jogot adott a nyugati határszél városainak is, de a budaiakat végül felmentette ennek érvénye alól), ez pedig szinte predesztinálta arra, hogy a kereskedelem országos központjává váljék. Ebből a tényből kiindulva vezeti le a szerző a középkori Buda (az elődvárosok legfontosabb korabeli tagja) társadalmának néhány alapvető jellemzőjét. Mint a könyvből is kiderül, Budát a tartárjárás után a Duna jobb partjára átköltöztetett német polgárok alapították, s bár mind több és több magyar is beköltözött a városba, a német elem gazdasági súlya a 14. században továbbra is domináns maradt. Buda bekapcsolódása a külkereskedelembé, és a német kapcsolatok – a Budán legnagyobb szerepet játszó nürnbergi kereskedők sokszor még a budai polgárjogot is megszerezték – kielégítően mutatják ezt aényt. A németek meghatározó szerepe idővel megváltozott: az izmosodó belföldi kereskedelem csaknem kizárólag a budai és a pesti magyarok kezében volt, ez pedig először (1439-ben) a magyarok és a németek egyenjogúsításához vezetett el, – ettől kezdve a két legfontosabb bírói tisztséget meg kellett osztani a két nemzet tagjai között – 1529-ben pedig

Szapolyai János már különösebb gazdasági kockázat nélkül telepíthette ki a kellemetlené váló németeket (gondoljunk Habsburg Ferdinánddal való viszályára) Budáról.

Sokkal kisebb szerep jut a tanulmány logikai vázán belül az egyéb tényezőknek. Hogy a gazdaságiaknál maradjunk, Buda ipara ekkor még messze elmarad kereskedelmi jelentősége mögött (Magyarország kivételét ekkor főleg az aranyforint, a réz, az élőállat uralja, míg a behozatal legfontosabb tételei iparcikkek, például a posztó). A városigazgatás kérdései leginkább a német-magyar ellentéttel kapcsolatban kerülnek szóba, Buda fővárosszerepe ebben a korban még nem jelentős: egyrészt az országos igazgatási központok szerepe igazán csak a kora újkortól nő meg, másrészt Buda csupán megszakításokkal adott otthont a tényleges királyi rezidenciának. Szó esik még röviden a térség korabeli kultúrájáról is.

A török kor teljesen más körülményeket teremtett Budán. Az erre vonatkozó néhány oldalas elemzésből leginkább két dolgot fontos kiemelni: Buda városképének folyamatos romlását a török uralom másfél évszázada alatt, illetve azt, hogy Buda és Pest kereskedelmében a balkáni kapcsolatok mind fontosabbá válnak: de ez utóbbi tény már Pest-Buda 18. századtól kibontakozó kereskedelmi karrierjét készíti elő.

1686-TÓL 1873-IG

Bácskai Vera példaértékűen tömör és megvilágító erejű elemzése némi leegyszerűsítéssel két, eltérő sajátosságú korszakra osztható: a 18. századot egyfajta átmeneti időszaként ábrázolja, hogy azután rátérjen 19. századi Pest-Buda szédítő karrierjének kezdetére, az 1873-as városegysítésig.

A 18. század tehát a szerző szerint *megalapozta* a későbbi fejlődést, de Pest-Buda ekkor még semmi esetre sem tekinthető európai értelemben vett nagyvárosnak. A kor nyugat-európai fővárosai – mint korszerű igazgatási központok – az adott korszakban jelentős fejlődésen mentek keresztül. Pest-Buda ellenben csak névleg vált Magyarország fővárosává, hiszen a központi kormányzati szervek és az udvar a Habsburg-birodalom valódi fővárosában, Bécsben, míg a magyar kormányzati szervek (az országgyűléssel együtt) Pozsonyban találhatók: Pest-Budán legfeljebb az 1724-ben idehelyezett Királyi Kúria érdemel figyelmet. A kereskedelem fejlődése azonban már érzékelhető. A 18. század végére Pest egyértelműen az ország elsőszámú kereskedelmi központjává válik. Ez azonban még leginkább a helyi nagybani piac forgalmán érezhető. A kereskedelmi tőke egyelőre nem elég jelentős ahhoz, hogy átáramoljon az iparba: a termelés többnyire céhes keretek között mozog, a manufaktúrák elterjedése nem széleskörű. A század jelentős népességnövekedése ellenére (Pesten ez az érték közel ötszörös, a visszaesőben lévő Budán már csupán másfélszeres) a két testvérváros európai értelemben a század végére is legfeljebb csak középváros.

Minden megváltozik azonban a századforduló környékén. II. József 1784-ben Pozsonyból Budára helyezi át a Helytartótanácsot és a Királyi Kamarát, ezzel Buda újra tényleges igazgatási központtá válik. Testvérvárosa, Pest pedig egyre dinamikusabban fejlődő kereskedelmi központ. A 19. század első évtizedeiben (feltehetően a napóleoni

kor rövid ideig tartó konjunktúráját ugródeszkeként használva) már nem csupán országos, hanem egyre inkább európai szintűvé váló vásárváros, főleg a nyerstermékek és az élőállatok tekintetében. Ezek a tényezők pedig hatalmas fejlődést indítanak meg, ami nem állt meg a közigazgatási értelemben vett Pest-Buda határainál: árutermelő, a nagyváros ellátására szakosodott mezőgazdasági monokultúrák alakulnak ki a környék falvaiban. Szerveződni kezd a nagyváros és vidékének funkcionális egysége, amely csak az utolsó, Gyáni Gábor által írt tanulmányban, a Nagy-Budapest problematika kapcsán kap kiemelt jelentőséget. A bevándorlások hatására egyre nagyobb mértékben nő a népesség, főleg Pesten. A város túlterjeszkedik a mai Nagykörút határán, 1808-ban pedig megalakul a Pesti Szépítési Bizottság, az első városrendezési tervek kidolgozója. Ennek révén (valamint az 1838-as árvíz következtében, ami gyakorlatilag romba döntötte a gyengén megépített épületeket) Pest egyre inkább nagyvárosias külsőt ölt. Az ipar – noha továbbra sem éri el a kereskedelem jelentőségét – szintén fejlődésnek indul: megalakulnak az első nagy gyárak. A társadalomszerkezet szintén átalakul, hiszen a tőkés fejlődés meghozza a polarizációt, illetve a hagyományos, rendi jellegű struktúrák elkerülhetetlen bomlását. Szót kell még röviden ejteni Bácskai elemzésének talán legnagyobb erényéről, a széles spektrumról, amit átfog: míg Pest-Buda fejlődésének feltételeit regionális (sőt talán nemzetközi) keretek közé helyezve vizsgálja, addig a hatások vizsgálata – főleg a társadalom átalakulásáról szóló részekben – egészen a mikroszintig terjed. Különösen élvezetes részletek olvashatók a polgári lakáskultúráról vagy a reformkori Pest mindennapi életritmusáról.

Az 1848–49-es forradalom eseményeinek rövid ismertetése után Bácskai a városegysítést megelőző főbb tendenciákat vázolja. Magát az általános háttérrel (a neoabszolutizmus ellentmondásos szerepével együtt) mutatja be a szerző, számára – úgy tűnik – a 19. század első felében tapasztalt fejlődés folytatása, illetve a kapitalizmus mind rohamosabb elterjedése a fontos. Ebben a felfogásban 1848–49 sem éles töréspont, az általános fejlődési tendenciák is a megelőzőkhöz hasonlítanak, legfeljebb a növekedés üteme válik gyorsabbá (legyen szó a kereskedelmi tőke egyre rohamosabb iparba áramlásáról, az egyre szédítőbb ütemben növekvő nagyvárosról vagy a polarizálódó társadalomról). Ennek egyik eredménye pedig: Pest, Buda és Óbuda 1873-as egyesítése.

1873-TÓL 1945-IG

A Gyáni Gábor által megírt fejezet az eddigiekhez képest kissé eltérő stratégiát kíván meg a recenzenstől. Egyrészt már maga a tanulmány hossza is nehézkessé tette egy eddigiekhez hasonló, viszonylag részletesebb összefoglalást: maga a tanulmány – a közelmúlt kiemelt jelentősége miatt egyébként tökéletesen érthető módon – eléri Kubinyi András és Bácskai Vera munkájának együttes terjedelmét. Másrészt viszont Gyáni Gábor megközelítése is sok tekintetben különbözik az eddig ismertett szerzőkétől: nála viszonylag kisebb szerepet kap Budapest fejlődésének beillesztése annak tágabb környezetébe (a szűkebb környezetre, vagyis a Nagy-Budapest problematikára – mint rövidesen látni fogjuk – viszont bővebben kitér), ellenben nagyobb hangsúlyt fektet a különböző állami, illetve városigazgatási szervek hatására Budapest arculatának átala-

kulásában. Ezért a következőkben a hangsúlyt én is erre a szempontra kívánom fektetni, az ebből levezethető gazdasági, társadalmi, kulturális stb. összetevőket inkább csak érintem.

Az 1873-ban megalakult főváros mozgásterét Gyáni Gábor szavaival a „fővárosi autonómia és annak határai” jelölték ki. Egyrészt a városrendezés legfőbb szervévé az 1870. évi X. tc. által létrehozott, a várossal szemben a kormány akaratát képviselő Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) vált, másrészt viszont a város számos kérdésben (például vagyonkezelés) messzemenő autonómiát élvezett. Ennek a kettősségnek azután érdekes következményei lesznek Budapestre nézve.

A FKT tevékenysége nagymértékben hozzájárult Budapest mai arculatának megteremtéséhez. Már az egyesítés előtt törvényt fogadtak el a Sugárút (mai Andrássy út), illetve a Nagykörút kiépítéséről. Szólni kell azonban arról is, hogy a FKT a múlt század végén egy kevésbé látványos, de hasonlóan fontos cselekedetével is megalapozta Budapest ma megszokott képét. Az 1894-es építési szabályzatról van szó, amely négy zónára osztotta fel Budapest területét, megszabva az egyes zónák építkezését. Ennek egyik következménye – például a túlságosan is sűrű beépítés miatt – az lett, hogy a város belső területeinek minősége kezdett leromlani. Utal még a szerző az ezzel összefüggő telekspekulációs jelenségekre is.¹ Az eredmény: a felhalmozódó szociális feszültségekről vagy a viszonylag tág autonómiával rendelkező városnak kell gondoskodnia, vagy pedig kénytelen-kelletlen el kell fogadnia, hogy a fővárosban dolgozó népesség egy jelentős része a városkörnyékre költözik. Gyáni Gábor alaposan körüljárja mind a „gondoskodó város”, mind pedig a szuburbanizáció kérdéskörét.

A 19. század elejétől polarizálódó nagyvárosi társadalom, a mind több bevándorló – tetézve mindezt Budapest előbb ismertetett egészségtelen telekpolitikájával – előbb-utóbb el kellett hogy vezessen a „gondoskodó város” megjelenéséhez. Az 1906-ban polgármesterré váló Bárczy István felismerte ezt a ténytet, s számos szociális jellegű intézkedést fogantatosított: községi lakásépítés, egészségügyi, oktatás- és kultúrpolitikai beruházásai. Az már más kérdés, hogy Bárczy – és két világháború közötti követőinek, így például Szendy Károlynak – „gondoskodó” politikája csak csökkenteni volt képes a szociális feszültségeket: a bevándorlás áthelyeződése a városkörnyékre egyre erőteljesebb lett.

Ez pedig elvezet minket a Nagy-Budapest problematikához. Ennek megjelenése az elemzésben egyszerre örvendetes és egyszerre hagy némi hiányérzetet maga után. Örvendetes, mert Budapest történetét nem korlátozza a közigazgatási értelemben vett székesfővárosra, hanem bevonja elemzésébe a vele egyre szorosabb funkcionális egységbe kerülő környéket is. Örvendetes, mert – mint előbb láttuk – rámutat a városfejlődés, illetve a szuburbanizáció néhány általános és specifikus kapcsolatára. S végül némi hiányérzetet is hagy maga után, mert Budapest történetének ismertetését – dacára annak, hogy Gyáni Gábor a másik két szerzőnél sokkal inkább a lokális tényezőkre alapozta elemzésének logikai vázát – az inkább általános korszakhatárnak számító 1945. évnél, nem pedig a mai Nagy-Budapest 1950-es létrehozásánál fejezte be: ez utóbbira

¹ FKT egyes tagjai közvetlenül is érintettek voltak ezekben a spekulációs ügyletekben Déry Attila 1995: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870–1948) – Egy független városrendezői hatóság. *Budapesti Negyed* 3. 3.

csak egy rövid megjegyzés erejéig utal a szerző. Pedig úgy érzem, az 1950-es közigazgatási egyesítéssel esetleg még kerekébbé vált volna Budapest történetének egyébként magas színvonalú és valóban hiányt pótló kismonográfiája.

Írta: Buskó Tibor László

Borsos Balázs: Három folyó között. A bodrogi közgazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910)

Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.

2000 tavaszán jelent meg Borsos Balázs kötete, melyben örvedetes módon az Andrásfalvy Bertalan által megkezdett, s azóta érdemben mások által nem folytatott történelmi ökológiai – néprajzi – társadalomtörténelmi hagyomány folytatására tesz kísérletet. A kiválasztott terület a Bodrogköz, melyet a folyószabályozások és lecsapolások a 19. században különösen érzékenyen érintettek, s amely földrajzilag, közigazgatásilag és néprajzilag is jól kutatható egységet képez. A kötet újszerűsége és tartalmi színessége mellett a könyv olvasása több kérdést is felvetett, amiket ha a recenzens megválaszolni nem is tud, talán valamelyest hozzájárulhat bizonyos problémák újragondolásához és további, alternatív magyarázatok kereséséhez. Így a könyv vitathatatlan érdemeit a háttérben hagyva jelen írásban elsősorban a felmerült problémákra koncentrálok.

A szerző elméleti kiindulópontja az ökológiai antropológiai megközelítés, melynek lényege, hogy a kultúrát és a természeti környezetet egymásra hatásában tanulmányozza. A megközelítés lényegi eleme, hogy a természeti környezetet és a kultúrát egységes egészként kezeli, melyek együtt alkotják az ökoszisztémát. Az ökoszisztéma – ez esetben – egyensúlyi rendszert jelent: a természeti környezetben és a társadalomban beállt változások az egyensúly fennmaradásának fényében értelmezendők. Az ökoszisztéma egyensúlyi helyzetének megbomlását az új helyzethez való alkalmazkodás egyensúlykereső fázisa követi, mely alatt a kulturális válaszok összességét érti a szerző, aki szerint az alkalmazkodás sikere leginkább a demográfiai helyzet alakulásán mérhető le. A kutatás végső feladata tehát – némileg ellentmondva a könyv alcímében megfogalmazottaknak – a demográfiai helyzet nyomon követése különös tekintettel a népességszámra, a terület eltartóképességének változására és a kivándorlásra.

A könyv szerkezete ennek megfelelően a következőképpen tagolódik: az elméleti bevezetőt a terület földrajzi-környezeti leírása (domborzat, vízrajz stb.) követi, majd a szabályozás előtti környezethez való alkalmazkodás formái következnek, ez a rész terjedelmét tekintve a kötet gerincét képezi. A folyószabályozás, majd az azt követő alkalmazkodás módozatainak leírása önálló fejezetekben szerepelnek, végül az összefoglalás zárja a kötetet. A mű tagolása a szerző koncepcióját is jól tükrözi: egyensúlyi állapot (hagyományos termelési módok és eljárások, a szerző megfogalmazásában: „közvetlen alkalmazkodási technikák”), az egyensúlyi állapot megbomlása (folyószabályozás), majd az egyensúlyra törekvési kísérletek és a konklúzió. A szöveges részt (179 oldal) terjedelmes, ahhoz csak csekély mértékben integrált táblázatos rész (97 oldal) követi, mely még a kutatás kvantitatív alapját képező klaszterelemzés dendogrammjaival (22 oldal) egészül ki. Megjegyzem, a fontosabb táblázatok a szövegbe tördelve jóval eredményesebben felelhetek volna meg küldetésüknek, míg a dendogramokat teljes egészében el lehetett volna hagyni.

A kutatási koncepció elvben sokat ígérő, de számomra már mint kiinduló modell is túlzottan leegyszerűsítettnek tűnik, a valóságnak (még ha az történelmi is) olyan néhány

fontosnak vélt változóra történő leszűkítése, mely a történeti társadalmat vizsgáló kutató számára nehezen képezhet járható utat. A történeti ökológiának/ökológiai antropológiának az ehhez a modellhez kapcsolódó totalitásigénye először is azért problematikus, mert a vizsgálat tárgyát és módszerét illetően más az ökológia és más a történet- és társadalomtudomány kiindulópontja. Az ökológiai modelleket az jellemzi, hogy egy olyan rendszert írnak le, melyeket egy változó, de folyamatosan kiegyenlítődő egyensúlyra törekvő jellemző (energia- és anyagegységekben való gondolkodás), ugyanennek a szemléletnek a társadalomra való átültetése ellenben rendkívül problematikus. Az emberi cselekvés ugyanis jóval komplexebb és nagyobb számú, mint az állat- és növényvilágban jelenlévő, ahol az egyes organizmusok nem rendelkeznek szabad akaratral. A komplexitás felbontására alkotott (szociológiai) modellek, melyek az ember által alkotott másodlagos környezetre vonatkoznak (társadalmi, politikai, gazdasági, vallási cselekvések és rendszerek) ugyanakkor nem alkalmasak arra, hogy a bennük előforduló cselekvéseket és rendszereket az ökológiában használatos energia vagy anyagegységek (Stoffeinheit) számolják át (Brüggemeier 1992: 15–16).

Az ökológiai és társadalomtudományi kérdésvetetések különbözőségeiből adódó másik probléma, hogy míg az ökológia mai ismereteit a növény és állatvilágról visszavetíthetjük a múltra, mert ott emberi léptékkal mérve nem történik változás, addig a történeti társadalomtudományok kiindulópontja alapvetően az, hogy az egyes korok egymástól különböznek (Löbert 1996 [1997]: 9). A két különböző nyelvet beszélő és különböző idősikkel dolgozó megközelítés egymásra vetítése, illetve olyan ok-okozati kapcsolat feltételezése, mint amit jelen esetben a szerző a *hagyományos (ártéri) paraszti kultúra/gazdaság* → *vízrendezés* → *a helyi társadalom sikertelen adaptációs kísérlete* → *kivándorlás és népességcsökkenés* között feltételez, erősen kérdéses. Természetesen nem állítom, hogy a Bodroghözben beállt környezeti változások ne hatottak volna negatívan a helyi társadalomra. Csúpan azt hangsúlyoznám, hogy e rendkívül komplex folyamatban vannak más, fontos magyarázóerővel bíró tényezők is, mint pl. a vallási megosztás és munkaethozs közötti összefüggés (reformátusok és görög katolikusok), a térségnek a századvégi gazdasági modernizációban való mellőzöttségének kérdései (pl. egy hiányzó híd, mely egyébként lehetővé tenné a vasutakhoz történő kijutást), vagy a belterjes állattartásra való áttérés nehézségei stb. Ezek figyelmen kívül hagyása ugyanolyan egyoldalúvá teszi a vizsgálatot, mintha valaki csak ezekre alapozva, ellenben a vízrendezések hatását nem vizsgálva fogna munkához.

A harmadik veszélyforrás, aminek elkerülésére minden történeti ökológiai munkának törekednie kell, hogy a múlt környezeti viszonyainak, problémáinak és konfliktusainak megítélésakor hajlamosak vagyunk a mai ökológiai válságból kiindulni, noha korábban ez a fajta gondolkodás (ti. tudatosan tenni a környezet pusztulása ellen) egyszerűen nem létezett. Ennek szemléltetésére átvéve a Löbert által hozott példát, a vízvédelem (*Wasserschutz*) a 19. században nem a vizek védelmét (*Gewässerschutz*), s végképp nem az ivóvíz védelmét (*Trinkwasserschutz*) jelentette, hanem az embereknek a vizektől való védelmét, illetve a vízhiány elkerülését (Löbert 1996 [1997]: 9–10). A könyv sorai között hol erősebben, hol gyengébben, de folyamatosan jelen van: a „hogyan jutottunk idáig?” kérdésre való válaszadás kísérlete. A kérdésben megbújt értékítélet óhatatlanul egyfajta nosztalgiát ébreszt az egykori vízivilág és annak társadalmá iránt, ugyanakkor nem segíti a korabeli aktorok

cselekedeteinek, illetve a történéseknek/folyamatoknak megértését és így a mai, lehetőség szerint objektivitásra törekvő magyarázatalkotást.

A természeti környezetben beállt változás mellett a folyószabályozások demográfiai következményeinek szerző általi interpretálását sem osztom teljes mértékben. Magyarország sok területén, így a Bodrogtón is, a lecsapolások korszaka és a demográfiai átmenet időszaka - véletlenül - egybeesett, amikor is a változatlanul magas születési arányszám mellé a (csecsemő)halandóság csökkenése társult, lehetővé téve a népesség gyors növekedését. A két folyamat egybekapcsolása (vízrendezés és demográfiai átmenet) könnyű és univerzális választ kínál a kivándorlás okainak magyarázatára. Szerencsére az okok elemzésekor módosul az eredeti munkahipotézis, miszerint a fő ok a vízrendezés negatív következményei, s kiderül, hogy a kivándorlás azokból a falvakból volt a legnagyobb, melyeket a szabályozási munkák csaknem teljesen érintetlenül hagytak, tehát alapvetően társadalmi-gazdasági okokat kell ennek hátterében keresnünk. A kivándorlás föld- és vízrajzi meghatározottságát vizsgálva nem hagyható figyelmen kívül, hogy az Amerikába történő európai kivándorlás csúcspontja egységesen a 19. század utolsó harmadára tehető, noha itt a legkülönbébb természeti környezettel bíró országokról van szó; hazai példát említve elég a felvidéki kivándorlásra gondolnunk. Így nem csupán a Bodrogtónra, hanem feltehetően egész Európára igaz, hogy alapvetően társadalmi-gazdasági folyamatok álltak a 19. század végi kivándorlás hátterében. S hogy a kivándorlás gazdasági-társadalmi háttere sem vezethető vissza csak a nyomorúságos életkörülményekre, mutatja, ahogy a kortársak értetlenül álltak a gazdag torontáli, krassó-szörényi és mosoni német falvak kimagaslóan magas kivándorlási rátája előtt.¹ Ezért hangsúlyozza Ehmer, hogy a migráció jelensége nagyon is kétoldalú dolog, a célterületen bekövetkező konjunktúra adott esetben sokkal nyomósabb érv a távozás mellett, mint a származási hely állapota, azaz a migráció mértékét elsősorban a befogadó ország munkaerőpiaca határozza meg (Ehmer 1998: 19-20).

Ökológiai egységekben gondolkodva többször előkerül a Bodrogtón mint zárt rendszernek az eltartóképessége, de hogy ez mit is takar valójában, hol és mihez képest húzódnak ennek határai, arról csak keveset tudunk meg (166-171. oldal). Hasznos lett volna az egyéni szükségletből kiindulva (kg gabona/fő/év) az így kapott eredményt (a talajtípust is figyelembe véve) az ehhez szükséges szántóterületre vetíteni, így megközelítőleg meghatározhatjuk egy terület valós eltartóképességét.² Az eltartóképesség problémája visszautal a kivándorlás kérdéséhez, ahol a hagyományos malthusianus koncepciók egyik okként a túlnépesedést szokták megadni. Ehmer szerint ez azonban mikrovizsgálatokkal nem igazolható, az esetleges migrációs hullámok sokkal inkább járnak együtt a gabona árának változásával (háborúk, rossz termések, konjunkturális ingadozások következményeivel), mint azzal az amúgy empirikusan megfoghatatlan állítással, miszerint a népességszám valamiféle maximumot ért volna el. Ez utóbbiból egyébként logikusan következik, hogy kell lennie egy optimális népességszámnak is,

1 Vö: a Dunántúli Kivándorlási Kongresszus (Szilassy 1902: 118-122), MGyOSz (1907: 167-169), valamint a Magyar Társadalomtudományi Egyesület (1908: 38-46) ankétjai jegyzőkönyveinek vonatkozó részei, továbbá Thirring 1904: 118-119.

2 Lehetséges kiindulópont Wellmann 1979: 190. oldal 39. jegyzetpont.

ennek nagyságát azonban még soha senki nem határozta meg. A kivándorláskutatások másik tanulsága, hogy a legszegényebbek általában nem vándoroltak ki, pontosabban erőforrásaik hiányossága miatt nem tudtak kivándorolni (Ehmer 1998: 13).

A kivándorlás mellett a természeti környezetben beállt negatív változásokra adott másik „kulturális válasz” a szerző szerint az agrárszocialista mozgalom megjelenése a Bodrogtón, melynek céljai között szerepelt, hogy a szabályozások után megnagyobbított nagybirtokokat felosszák (151. és 186. oldal). Miután e szöveghelyek Balassa Iván 1956-ban megjelent munkájára hivatkozva íródtak, felmerül a kérdés, vajon nem áll-e túlságosan ingatag lábakon az érvelés, illetve maga az az elgondolás, miszerint az agrárszocialista mozgalom valamiféle, a természeti környezet és társadalomszerkezet viszonyában beállt válságra való kulturális válasz vagy „sikertelen adaptáció” volna. Véleményem szerint nem tekinthető annak, illetve csak egy jóval bonyolultabb összefüggésrendszeren belül (vö. Viharsarok: folyószabályozás → kubikusmunka → a folyószabályozások vége → munkanélküliség → agrárszocializmus).

Végezetül, mint a téma iránt érdeklődő szociológus örömmel vettem észre, hogy a vízrendezés tárgyalása kapcsán szóba került a birtokmegosztás problémája, ellenben konkrét adatot, hogy a nagybirtokosok kik és mennyien voltak, milyen belső megosztást képviseltek – a 149. oldalon szereplő néhány kumulatív, s ezért a finom elemzésre alkalmatlan százalékon kívül – sajnos sehol sem találtam a könyvben. Ugyanígy semmit sem tudtam meg a nagybirtok vs. parasztbirtok lecsapolás előtti megosztásáról, noha ez az összehasonlító elemzés kiindulópontját képezhette volna és levéltári forrásokból, gazdacímtevékből jól kutatható.

A kritikai észrevételek után fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy Borsos Balázs könyvéhez hasonló, rengeteg munkát és a néhol problematikus részek ellenére is eredeti koncepciót tükröző mű egyelőre ritkaság a hazai történeti ökológiai és társadalomtörténeti szakirodalomban.

Írta: Horváth Gergely Krisztián

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Amerikai kivándorlás és visszavándorlás. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület szakértekezletén 1908 januárius 24-én és 25-én mondott beszédek és az azáltal kiküldött tízes bizottság emlékirata. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület közleményei III. Budapest, 1908.*
- Brüggemeier, Franz-Josef 1992: Umweltgeschichte – warum, wozu und wie? Überlegungen zum Stellenwert einer neuen Disziplin. In: *Historische Umweltforschung. Wissenschaftliche Neuorientierung – Aktuelle Fragestellungen /Dokumentation einer Studienkonferenz/*. Bensberg. Thomas Morus Akademie 9–26.
- Ehmer, Josef 1998: Migration und Bevölkerung. Zur Kritik eines Erklärungsmodells. In: Dan Diner (Hrsg.) *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 27. – Historische Migrationsforschung*. Universität Tel Aviv, 5–29.
- A kivándorlás. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai.* 1907. Budapest
- Löbert, Traude 1996 (1997): *Die Oberrheinkorrektion in Baden. Zur Umweltgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Karlsruhe
- Szilassy Zoltán (szerk.) 1902: *A Dunántúli Kivándorlási Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. Budapest
- Thirring Gusztáv 1904: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest
- Wellmann Imre 1979: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Budapest

Scott M. Eddie: Burgenland történelmi gazdacímtára.

Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt 1999.

(német fordítás: Harald Prickler, magyar fordítás: Verő László)

A történeti magyar társadalom kutatásának különlegesen értékes forrásai a gazdacímtárak. A bennük található adatok segítségével nemcsak a vidék (mező)gazdasági „elitjének” rekonstruálása válik lehetségessé, hanem a dualizmus kora társadalom- és gazdaság szerkezetének vizsgálata is. A gazdacímtárakat okkal sorolhatjuk a KSH makroszintű statisztikai és a tételes levéltári anyag közötti közbülső szinten a cím- és lakásjegyzékek melletti legfontosabb források közé. A Kanadában élő Scott M. Eddie neve már korábban is elválaszthatatlan volt a magyarországi földbirtokszerkezettel kapcsolatos vizsgálatoktól. Jelen könyvében az egykor Nyugat-Magyarország három nyugati megyéjéhez tartozott mai Burgenland földbirtokviszonyait elemzi, illetve a rendelkezésre álló gazdacímtárak vonatkozó anyagait foglalja egy kötetbe.

Az eredetileg angol nyelven íródott mű osztrák kiadása a teljes anyag magyar fordítását is tartalmazza, így Eddie munkája a határ mindkét oldalán valódi kézikönyvnek tekinthető. A 275 oldalas mű a következőképpen tagolódik: a *Bevezetést* a gazdacímtárakról szóló általánosabb rész követi (17-22.), majd annak a három gazdacímtárnak a táblázatai szereplenek megyék szerint, ahol tulajdonosok szerint vannak az egyes birtokok feltüntetve (Baross 1893, Rubinek 1911, Jahr u. Adressbuch... 1930) (36., 47., 51-158.). A táblázatos részt azok átfogó elemzése követi (188-215.), majd két rövidebb fejezetben a gazdacímtárak társadalomtörténeti jelentőségét (221-227.), majd a használatuk során felbukkanó módszertani problémákat és hiányosságokat tárgyalja a szerző (223-236). A kötetet egy átfogó név- és német-magyar-szlovák(!) nyelvű, - a burgenlandi etnikai viszonyok ismeretében inkább horvát nyelvű - helynévmutató zárja (237-244., 254-260).

Az Eddie által összeállított címtár a Baross féle kiadásban szereplő körülbelül 40 ezer 100 katasztrális hold feletti birtok közül azt a 450-et szerepelteti, melyek később a Burgenland részét alkotó községekhez tartoztak, valamint 82 „rekonstruált nagybirtokot” és az úrbéres közbirtokosságok 32 birtokát. Rubinek címtára esetében hasonlóképpen járt el, az övéből 443 birtok képezte az elemzés alapját, amit még 51 egyéb birtokkal bővített ki. A harmadik metszet az 1928-as osztrák mezőgazdasági üzemösszeírás alapján készült, 1930-ban megjelent évkönyv adatain alapul. Eddie az osztrák változatban már hektárban szereplő adatok mellé a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért az eredetileg katasztrális holdban megadott magyar adatokat is hektárra számította át. A kiinduló egység így nem egy kerek összeg, hanem a 100 katasztrális holdnak megfelelő 57,5 hektár.

A kötet minden bizonnyal legegyszerűbb, de a mindennapi munka során mégis leginkább használható része maga a történeti gazdacímtár, melyben a már említett gazdacímtárak vonatkozó részei, azaz Vas, Sopron és Moson megyék Ausztriához csatolt települései 57,5 hektár feletti birtokainak táblázatos összefoglalása található. Mindhárom metszetében a települések azt a sorrendet követik, ahogy a háború utáni osztrák statisztikai kiadványokban szerepelnek.

A táblázatos összesítést követő *A földbirtokosok társadalmi megoszlása Burgenlandban 1893-1930* című elemzésből kiderül, hogy a vizsgált időszakban az 500-1000 hektár

közötti kategóriát leszámítva, valamennyi birtokkategóriában *csökkent* a birtokok száma. A közbirtokosságoknál tapasztalható növekedés/stagnálás is csak látszólagos, hiszen majdnem minden esetben egykori úrbéres birtokokról van szó, ilyeneket pedig a tárgyalt időszakban már nem hoztak létre; mindez csupán azt a zavart tükrözi, hogy a községi és úrbéres közbirtokok megkülönböztetése a kortárs statisztikának is gondot okozott. A legnagyobb csökkenés az 1000 hektár feletti kategóriában ment végbe, e kategóriában jelentkezik a területcsökkenés 63%-a. Az olvasót ezeken az oldalakon (188–190.) teljesen elbizonytalanítja, hogy míg a táblázatokban az adatok hektárban szerepelnek, addig a szövegben a hold és hektár mértékegységek keverednek, s a tárgyalt birtokkategóriák eközben változatlanok maradnak.¹ Szerencsére rendelkezésre áll a német verzió is, melyből kitűnik, hogy bosszantó elírásról van szó, helyesen csak hektárnak szabadna szerepelnie.

A 45 ezer hektáros, a tárgyidőszakban végbement teljes 100 hold feletti birtokcsökkenésből a társadalmi megoszlást tekintve a nemesi birtokok csaknem 50%-kal részesültek, de míg 1893-ban a birtokok 57%-a volt az ő kezükön, addig 1930-ban ez az arány 58%, így elmondható, hogy a nemesi birtokok csökkenése követte az összes 100 hold feletti birtok csökkenését.

Eddie a termész szerinti összetétel alapján azt az egyáltalán nem meglepő, s az országos adatokkal is egybevágó eredményt kapta, miszerint a nem-nemes birtokokon jóval nagyobb arányban folyt mezőgazdasági termelés, mint a nemesi nagybirtokokon. Az adózatlan földek aránya is a nem-nemeseknél a legnagyobb. A nemesi birtokokon a szántók aránya csak fele a nem-nemeseknek, ellenben az erdők aránya magas. De mindkét nagy társadalmi csoportra igaz az a tendencia, hogy a tárgyalt közel 40 évben a művelésbe vonható területek növelésére törekedett. Fontos kiemelni, hogy a jobb birtokkiaknázásra való törekvés már kezdettől fogva jelen van, s nem pusztán az 1920 utáni osztrák földadó-politika eredménye. A birtokcsökkenés a nem-nemesek körében jellemzően 1911 előtt, míg a nemeseknél 1911 után ment végbe. A kevéssel 100 hold feletti birtokoknál (57,5 és 100 hektár között), tehát a legalsó birtokkategóriában a megművelt föld aránya kétszer akkora, mint bármelyik ennél nagyobbban, ami szintén a más jellegű termelési szerkezetre utal: a nagyobb birtokokon jóval magasabb arányt képviseltek a mezőgazdasági termelésbe közvetlenül be nem vonható területek (erdők, nádasok). A 100 hektár feletti burgenlandi birtokok általános jellegzetessége, hogy egy birtok általában csak egy művelési ághoz (erdő, szántó, rét) tartozott, így a művelési ágak szerinti összesítés és átlagolás elfedi a valóság sokféleségét.

A tulajdonosok szerinti megoszlásból kiderül, hogy a legnagyobb 15 burgenlandi birtokosból 13 nemesi, kettő pedig egyházi volt. Mindhárom metszetében a herceg Esterházy család kezében található birtokok vezették a listát, majd a magyaróvári Habsburg főhercegi uradalom következett. A legnagyobb 15 birtokos földjei a 100 holdnál nagyobb birtokokban 1893 és 1911 között 8%-kal, 1930-ra viszont 1893-hoz viszonyítva 29%-kal lettek kevesebbek, de ez teljesen arányban áll az összes 100 hold feletti birtok 26%-os általános csökkenésével. Jellemző, hogy az első tizenötbe való bekerüléshez szükséges küszöbérték 1930-ra a felére esett a háború előttihez képest.

¹ Például: „mindegyik méretkategóriában csökkent az összterület 1893 és 1930 között, az egyetlen kivétel az 500 és 1000 hold közötti kategória” (189).

A táblázatokból nyerhető adatokra épülő, inkább leíró rész után különösen érdekesek azok a fejtegetések, melyekben Eddie megkérdőjelezi a magyar arisztokrácia rendkívüli túlsúlyára vonatkozó sztereotípiákat.² Adatai alapján megállapítja, hogy 1930-ban Burgenland területének csak 1/8-át birtokolták az Esterházyak, a Batthyányak és a Draskovichok pedig egészen elenyésző részt: 1,4%-ot, illetve 1,2%-ot. Noha 1893-ban a nevezett arisztokraták nagyobb aránnyal részesültek a későbbi Burgenland területéből, így is elmondható, hogy „egy véletlenszerű belépés egy gazdaságba vagy erdőbe csak minden hatodik vagy nyolcadik esetben történt volna Esterházy birtokba, csak mintegy 35 esetből egyszer Batthyány birtokba 1893-ban, és hetven esetből kevesebb, mint egyszer 1930-ban”. A Pállfyak „nagyra tartott” birtokai esetében még inkább ez a helyzet, ők 1893-ban egyáltalán nem bírtak 100 hold feletti birtokkal a három vármegyében, de 1911-ben is csak nem sokkal haladták meg az 1000 holdat. „Ezért arra a következtetésre juthatunk, hogy a Pállfyak Burgenlandban még csak kisbirtokosok sem voltak - nem-hogy mágnások”.

Az ötven legnagyobb birtok helyzetének elemzéséből kiderül, hogy a nagybirtokokat általában jellemző ismérvek rájuk ugyanúgy érvényesek, azaz a tárgyalt időszakban összterületük csökkent, az adómentes és a náddal borított terület csökkenését ugyanakkor az intenzíven művelt területek növekedése kísérte. 1930-ig a legnagyobb 5 birtokból 4 teljesen eltűnt, de ezek valamennyien adózatlan területből álló birtoktestek voltak, ami egybevág az előbbi megállapítással. A változások ellenére a legnagyobb 50 birtok viszonylagos állandóságot képviselt, 30 közülük mindhárom évben jelen van (az 1930-as állapotot visszavetítve már 44 ilyen birtokot találunk) és csaknem minden esetben ugyanannak a tulajdonosnak a neve alatt.

Eddie a birtokok művelési ágak szerinti megoszlása közötti összefüggések valódiságát nemcsak a táblázatokból kiolvasható értékekkel, de szomszédos nyugat-magyarországi területeket is bevonva a vizsgálatba, klaszteranalízissel is ellenőrzi. A meglévő adatokból 6 olyan markáns csoportot különít el, melyek a további összevonás vagy további bontás során már elveszítenék karakterisztikus jellegüket. A hat csoportból három tekinthető főcsoportnak: (1) a többnyire művelt földből, (2) a többnyire erdőből és (3) keverten erdőből és művelt földből álló. E csoportok mindhárom metszetében közel 82%-át tették ki az összes 100 hold feletti birtoknak. Összhangban a fentebb már többször említett jobb birtokkihasználásra való törekvéssel, ezen három főcsoport részaránya a vizsgált időszakban mindvégig növekedett (1893: 74%, 1911: 76%, 1930: 82%). A növekedés felgyorsulására, csakúgy, mint a növekvő szakosodásra az 1920 utáni burgenlandi progresszív földadó ad magyarázatot.

Burgenlandot a szomszédos magyar területekkel összehasonlítva Eddie arra a következtetésre jut, hogy nagyrészt (természeti) földrajzi okokból a művelési ágak szerinti összevetésben a mai Burgenland területe már az Ausztriához csatolás előtt három évtizeddel is erősen elkülönült az érintett három vármegye keleti, Magyarországon maradt

2 „Akkoriban Nyugat-Magyarország igazi ura néhány magyar eredetű arisztokrata család volt. Az Esterházyak, a Batthyányak, a Pállfyak, csak hogy néhányat nevezek meg. Ahogy az Esterházyak annyira uralkodóak voltak a tartomány északi részén, hogy senki sem vethette meg a lábát anélkül, hogy ne herceg Esterházy földjén álljon, ugyanúgy a Batthyányak uralták a szántóföldeket, a legelőket és az erdőket a tartomány déli részén” - Bögl visszaemlékezései fiatal éveire (1974: 15).

területeitől, ahol a szántóföldi földművelés jóval nagyobb arányt képviselt, mint az erdős-nádas Burgenlandban. Ebből következik, hogy valamennyi Burgenlandra vonatkozó, a három megye átlagán alapuló számítás hibás, mert az átlag elfedi a létező különbségeket, s ez tévkövetkeztetésekhez vezet. Így az eltérő (természeti) földrajzi viszonyok az osztrák földadó-politika mellett jelentős szerepet játszottak nagybirtokok 1920 utáni látványos meggyengülésében. Míg a parasztgazdaságok a gyorsan kiépülő közlekedési kapcsolatok révén a korábbinál még intenzívebben kapcsolódhattak be Ausztria gazdasági életébe, ami a jövedelmek növekedését is magával vonta, addig az Ausztriához került szántóföldi művelésre jelentős részben alkalmatlan arisztokrata birtokok egyszerűen piaci hátrányba kerültek a Magyarországon maradt birtokrészekkel szemben, amit a számukra kedvezőtlenül kialakított osztrák földadórendszer tovább erősített.

Bár a kötethez inkább csak tematikájában kapcsolódik, mégis érdekes a gazdacímtárak kialakulásáról, 19. századi fejlődéséről szóló néhány oldal, illetve a gazdacímtárakban rejlő, a társadalomtörténeti elemzés során felszínre kerülő nehézségeket tárgyaló elemzés. Az ezt követő függelék abc rendben sorolja fel valamennyi birtokost, s a keresztneveknél amennyiben az adott név magyarul és németül is előfordult, mindkét nevet megadja. A helynevek esetében a szerkesztő ugyanígy jár el, így a településekre mind a magyar, mind pedig a német nevük alapján rákereshetünk.

A kötet ismertetése után nem hagyhatom említés nélkül a fordításnak és a kellően nem ellenőrzött szerkesztésnek köszönhető hiányosságokat. A recenzióban már említett hold/hektár elírás mellett a sok százalék miatt amúgy is odafigyelést kívánó szöveg a fordítás miatt több helyen nehezen olvasható és érthető. Ennél a kényelmi szempontokat tükröző észrevételnél fontosabb, hogy bizonyos fogalmak nem a megfelelő magyar elnevezésükön szerepelnek. Így például Ruszt/Rust és Kismarton/Eisenstadt esetében a „Freistadt” magyarul nem független várost jelent, mint ahogy az egy helyen szerepel, hanem szabad királyi várost, de a tárgyalt korszakban ez a kategória már nem is létezett. (A többi előfordulási helyen Ruszt és Kismarton már mint rendezett tanácsú városok szerepelnek.) Hasonló hiba a klaszteranalízist (cluster analysis) „csoportanalízis”-nek fordítani. A szövegbe meglehetősen sok helyesírási hiba csúszott be, ami a településnevek esetében különösen sajnálatos (pl. nezideri – helyesen: nezsideri, nyulási – helyesen: nyulasi) A magyar helyesírás elválasztási szabályai sem érvényesülnek (pl. az összes dupla betű esetében), illetve bizonyos magyar ékezeteket a tendenciózusan tévesen alkalmaznak (falú helyett falú – a helynevekben is).

Ezen apróbb elírásokkal együtt is, melyekben a szerző teljesen vétlen, csak üdvözölni lehet Scott M. Eddie és a Burgenlandi Tartományi Levéltár vállalkozását. Nagy szükség lenne a régi gazdacímtáraknak legalább a mai országterületre szorított hasonló egybefűzésére, már csak azért is, mert a kutatók fénymásolószenvedélye folytán a közkönyvtárakban található néhány egykori példányt a megsemmisülés fenyegeti. Az esetlegesen egy külön sorozatban történő újbóli publikálásuk – a ma használatos mértékegységekkel kiegészítve – elősegíthetné mind az utódállamokban végbement, mind pedig a szélesebb európai folyamatokkal való összehasonlítást.

Írta: Horváth Gergely Krisztián

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baross Károly 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

Bögl, Hans 1974: *Burgenland. Ein Bericht zur Zeitgeschichte*. Wien

Jahr- und Adressbuch der Land- und Forstwirtschaft. Ergänzungsband 1930/30. Wien

Rubinek Gyula 1911: *Magyarország Gazdacímtára*. Budapest

Georges Duby: Folytonos történelem

Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.

...S A TÖRTÉNET FOLYTATÓDIK.

Világos borító, kis alakú, szinte füzetzerű kötet, címe *Folytonos történelem*.¹ Furcsa cím, a magyar nyelv ritkán használja ezt a jelzőt, inkább mondunk folyamatost, mint folytonost. Ám a vékony kötetnek nemcsak a címe figyelemfelkeltő, a szerzője is: Georges Duby, a francia történetírás, s a középkor történetírásának egyik óriása. A kötetet forgatva az utolsó lapon a kiadó ajánlásával találkozunk, eszerint „önéletrajzi ihletésű” művet tartunk a kezünkben, ami egy történetíró esetében mindig érdekes. Minden arra sarkallhatja tehát a történettudomány iránt fogékony olvasót, hogy érdeklődéssel forduljon a kis könyv felé.

A könyv tizenhét fejezetre és egy alig egy oldalas (cím nélküli) bevezetőre tagolódik. Jó íróhoz méltóan, Duby már az első oldalakon konkrétan meghatározza műve célját: „Most inkább a mesterségemről szeretnék beszélni, egyszerűen és közvetlenül.” (7.) „A történet, melyet elmesélek, nemcsak rólam szól, hanem az egész francia történeti iskola elmúlt fél évszázadáról.” (8.)² Majd felveszi a történet fonalát 1942-ben, mikor 23 évesen történelmet és földrajzot tanított egy vidéki középiskolában friss diplomásként, s a doktori értekezés megírásának gondolatát fontolgatta.

Az első hét fejezet a doktori cím megszerzéséig kalauzolja el az olvasót. A fejezetcímek a disszertáció megírásának fázisait szemléltetik: *I. A választás, II. A mentor, III. Az építőanyag, IV. A feldolgozás, V. Az olvasás, VI. Az építkezés, VII. A disszertáció*. Megtudhatjuk, hogyan fordult érdeklődése a középkor felé, hogyan lett Charles-Edmond Perrin a mentora, milyen forrásanyaggal dolgozott, s milyen módszerrel. A munka folyamatának leírása közben sok apró elemet tár fel a francia történettudomány hierarchiájáról, a történészé válás intézményes műhelytitkairól, földrajz és történettudomány élő franciaországi tudományos kapcsolatáról, valamint az Annales szemléletének megtermékenyítő jellegéről, egy-két meghatározó alakjáról. Ezek mind érdekes adalékok, de engedjék meg a recenzensnek, hogy e fejezetek két másik aspektusát emelje ki. Azokat a nagyszerű gondolatokat, amelyek a történész-mesterség örömeiről és elméleti sarkpontjairól szólnak, ezek azok a momentumok, amelyek élettél, személyiséggel telítik meg a szerzőről megtudható tényeket. A történészi kutatómunka örömeiről szóló sorok önmagukért beszélnek, felidézésüket azért tartom fontosnak, mert olyan élményről tudósítanak, melyet minden fiatal kutató átél az első sikeres levéltári látogatások során: „A nagy csendben úgy tűnt, mintha a gondosan szétterített és kisimított iratokból a rég kihunyt életek illata áradna. Az ember szinte érzi annak a másíknak a jelenlétét, aki nyolcszáz évvel korábban megfogta a lúdtollat, bemártotta a tintába, és lassan, meggondoltan rajzolni kezdte a pergamenre a betűket, ahogy csak az örökkévalóságnak írhat az

¹ A kötet eredeti címe: *L'histoire continue*.

² Georges Duby (1919-1996) önéletrajza már korábban megjelent: Pierre Nora (ed) 1987: *Essais d'ego-histoire. Ouvrage collectif de Maurice Agulhon, Pierre Chanu, Georges Duby, Raol Girardet, Jacques Le Goff, Pierre Nora*. Paris

ember – aztán a szöveg ott van előtte, üde frissességében.” (27.) „... a zsákmánynál nagyobb öröm volt maga a vadászat. Magunk előtt tartani és saját szemünkkel tanulmányozni ezeket az idők mélyéről itt maradt iratfoszlányokat, amelyek a hajótörés után előbukkanó roncsokra emlékeztetnek, megérinteni, megszagolni, nagyítóval vizsgálgatni ezeket a jelekkel telerótt tárgyakat, amelyeket magunk között csak „forrásnak” hívunk – ezek azok a pillanatok, amikor a történész úgy érzi, soha nem volt ilyen közel a konkrét valósághoz, a hőn áhított, de mindegyre szétfosló igazsághoz.” (27–28.) Utóbbi gondolat már át is vezet a kezdő történész másik fontos „élményéhez”, amikor felmerül a kérdés, mi a történetíró feladata, mik a munkája elméleti keretei: „Delacroix-hoz hasonlóan úgy gondolom, hogy a tények viszonylagosak, a lényeg az „elevenség”, tehát a „hevület”, amelyet a történész valójában nem „megőriz” (a forrásokból ez teljesen eltűnt), hanem maga hozza létre és tartja állandóan életben. Ez a feladata.” (55.) „... a történészek nem passzív érzékelők, mert ugyanazokat a dokumentumokat új szemmel olvassák, és új, mindig változó kérdéseket tesznek fel. Az új felfedezések többsége a képzeletnek és a történész vérmérsékletének köszönhető, amely a történelmet még járatlan, új utakra viszi. Tehát éppen a személyiségnek, amelyet a szigorú pozitívista morál semlegesíteni akar.” (56.) „...a történésznek élnie kell szabadságával, ez kockázatokkal jár, kénytelen állást foglalni, és így amit elmond, mindig csak közelítés, amely egy személy szabad reakcióját fejezi ki a múlt szétszórt maradványaival kapcsolatban. [...] Nem az igazságot akarom átadni [az olvasónak], hanem a valószínűséget sugallom, azt a képet állítom elé, amely bennem alakult ki az igazságról.” (59–60.) Valódi orientáló gondolatok ezek, a mesterségről szólnak.

Duby életének következő korszakát az Aix-en-Provence egyetemén eltöltött tizennyolc év alkotja, ezt az időszakot öleli fel *VIII. Az anyag és a szellem, IX. A mentalitások, X. A művészetről* című fejezetek. Az ekkor kapott és teljesített felkérések bemutatása mellett a három fejezet három nagy témakört vet fel. Az első a marxizmus kérdése, a második világháború utáni Franciaország, s a „történelmi” társadalom kutatói számára meghatározó elméleti irányzatról van szó. Duby számára is kikerülhetetlen, hogy önmagát elhelyezze ebben a gondolati térben. A másik kérdés a mentalitástörténet témaköre, mely rögtön a marxizmus után tárgyalva, folytatja a történelemelméleti vonalat. A fejezetek egymásutánisága is arra utal, mintha a szerző egyfajta szellemi fejlődésen ment volna át, a marxizmus termékeny talajából kinyerhető lehetőségekkel gazdagodva tovább lépett a mentalitás kérdéskörébe és a strukturalista antropológia felé. „Éreztük, hogy sürgősen tovább kell hatolni azokhoz az erőkhöz, amelyeknek középpontja nem a dolgokban van, hanem a dolgokról alkotott képzetekben, azokhoz az erőkhöz, amelyek valójában elkerülhetetlenül megszabják az embercsoportok szervezetét és sorsát. Egyébként maguk a marxisták mutatták nekünk az utat, mert elismerték, hogy egy osztály csak akkor válik tényleges osztállyá, amikor az osztályt alkotókban tudatosul, hogy az osztályhoz tartoznak. Mi tovább mentünk, kizártuk, hogy magától értetődően az anyagi feltételek határoznák meg végső soron ezeknek a mentális képzeteknek a rendszerét...” (87.) A harmadik kérdéskör: a művészet. Duby külön fejezetet szentel a művészeti tárgyú munkáinak, írásainak felidézésére, egyben bemutatva személyes kötődését is a téma iránt.

Az 1970-től kezdődő időszak Georges Duby életében a Collège de France-hoz kötődik, erről mesél a XI. fejezettel kezdődő rész. Duby Fernand Braudel hívásának tett

eleget, s lett a Collège tanára Raymond Aron és Michel Foucault társaságában. Bár ekkorra már több mint húsz éves tanári múlt állt mögötte, csak a párizsi kinevezése kapcsán tér ki (először) részletesen tanári módszereire, tanítási gyakorlatára, arra, hogyan kapcsolta össze a kutatói és a tanári hivatást. (*XI. Collège de France*) Kortörténeti jelentőséggel bír, amikor a történettudomány 1970-es évtizedbeli sikereiről számol be, ugyanakkor csak néhány ponton érinti 1968 elméleti, intézményi hatását, a történésekről alkotott saját véleményét pedig egyáltalán nem fejti ki. Több fejezetben (*XI. Collège de France*, *XV. Guillaume le Maréchal*, *XVI. Rokonságok*) is kitér – kutatási témáinak bemutatása kapcsán – történelemelméleti kérdésekre, arra hogyan fordult érdeklődése („vissza”) az eseményhez (*Le Dimanche de Bouvines* 1973), majd az elbeszéléshöz (*Guillaume le Maréchal ou le meilleur chevalier du monde* 1984), s rajta keresztül az emlékezéshez. A francia történelemszakma reakcióit ugyanakkor csak felületesen ismerteti, holott ezek a megközelítési módok a teoretikus francia történettudomány számára akkoriban igen sajátosnak számítottak. Ezen a ponton Duby elmulasztja, hogy az „egész francia történeti iskoláról” értekezzen, önmagát nem helyezi el az 1970-es évek utáni francia történettudományban, míg az indulásáról írt részekben hangsúlyosan jelen van ez a fajta öndefiníció. A francia történetírás korabeli helyzetének értékelésére elszórtan találunk megjegyzéseket. Többször ostromozza a szakma és az egyetem feudális légkörét, s a nemzetközi kapcsolatok fontosságának kifejtése kapcsán (*XII. Utazások*) egy megjegyzés erejéig kitér az ebből adódó lehetséges következményekre is: „Ezért jó felkeresni szomszédainkat, ezért jó felébredni, ezért jó kigyógyulni az egyre alaptalanabb meggyőződésből, hogy fölényben vagyunk. És ha nem szedjük össze magunkat, hamarosan ezek az utak még fájdalmasabban érintik hiúságunkat.” (125.) Egy másik helyen még sötétebben írja le az Annales helyzetét (az 1980-as évek végén): „De kimerült az a lendület is, amelyet az Annales iskolája hordozott, mert már jó ideje nincs vele szemben ellenállás. Minden behódolt, a gép duruzsol, az érdeklődés szétszórttá válik.” (152.)

Történetírói pályájának harmadik, 1970 utáni szakaszában külön fejezetet szentel a történettudomány televízió adta lehetőségei ismertetésének. (*XIV. A televízió*) A téma kiemelése ahhoz hasonlít, ahogyan a művészet történeti feldolgozásába az Aix-en-Provence-i időszak ismertetése során vezette be az olvasót. A szerző szavai arra utalnak, büszke arra, hogy részese és előmozdítója lehetett ezen új fórum hasznosításának. Érdekes ugyanakkor, hogy míg a televíziót kihívásként értékelte, a számítógép nyújtotta előnyöket visszautasította: „Én nem követtem a haladást, mert 1500 oldalas disszertációm két újjal pötyögtem le, és azóta minden billentyűzettől borsószik a hátam. Makacsul kitartok az információs társadalom korszakába még be nem lépett utolsó európai történészek csapatánál.” (51.)

A könyv egy lineáris idősíkra illeszkedik, de ezt leginkább arra használja fel a szerző, hogy pályáját egy (külön nem hangsúlyozott) hármas struktúrába rendezze. Éppen e struktúra: az idődimenzió halvány, szinte csak tömörszerű jelenléte miatt Duby írásának jelene: a nyolcvanas évek vége, kilencvenes évek eleje³, a könyvben elszórtan szerepel. A számítógéphez fűződő viszonyáról már a disszertációról szóló rész egyik fejezetében beszámol. A francia egyetemek, a francia tudományos élet és a történettudomány hely-

3 A fordítás alapjául szolgáló kiadás 1991-es.

zetéről sok fejezetben találunk egy-egy megjegyzést. Két fejezetet (*XIII. Tiszteletadások*, *XVII. Tervek*) lehet egyértelműen az írás jelenéhez kapcsolni, de mindkettő szorosan kötődik ahhoz az irányelvhez, miszerint a könyv nem csak Georges Dubyról szól. A *XIII. Tiszteletadások* című fejezetben szinte filozofikus módon elmereng a rangot és presztízst elért „nagyok” helyzetén: „Amit udvariasan bölcsességnek neveznek, más-e, mint az alkotó aktivitás sorvadása? [...] És mégis, az élet végén, tapasztalatokban gazdagon és a hiúsággal nem törődve az az ember érzése, hogy elérte a teljes szabadságot. A tiszteletadás pedig, és éppen ez teszi értékessé, arra kötelez, hogy egyenesen, kissé mereven tartsuk magunkat, és feszítsen minket az örült remény, hogy még meghaladhatjuk magunkat.” (126–127.) A záró fejezet (*XVII. Tervek*) tartalmával a könyv címére utal vissza. Duby, az elismert, neves történész az utolsó fejezetben arról ír, mit tart a középkorkutatás további feladatainak, s mit szeretne még ő maga ebből elkezdni. A munka legnagyobb részét ugyanakkor, mint mondja, már az utána jövők fogják elvégezni, akik bár talán „silányabb környezetben” teszik majd a dolgukat, de: „Nem hiszem, hogy ma nehezebb lenne boldogulni ezen a pályán, mint az én időmben.” (149.) Vagyis nemcsak a történelem, de a történetírás története is folytatódik.

A magyar kiadással elégedett lehet az olvasóközönség. A fordítás nyelvileg, nyelvtanilag pontos. A kötet formátuma illeszkedik a tartalomhoz, egy olvasmányos, szépen megírt (pálya)történethez. Könnyen áttekinthető tipográfiával dolgoztak, s külön kiemelendő, hogy kevés sajtóhibával. Mindent összevetve, ez egy újabb figyelemreméltó kötet, amely a Napvilág Kiadó TÁRStudomány sorozatában megjelent.

Írta: Klement Judit

Daniel Roche: *Le Peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle*

(*Párizs népe. Tanulmány a 18. századi népi kultúráról*)
Paris, Fayard, 1998. (1981)

Daniel Roche: *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVII–XIXe siècle)*

(*Hétköznapi dolgok története. A fogyasztás születése a tradicionális közösségekben, 17-18. század*)
Paris, Fayard, 1997.

Daniel Roche legújabb önálló könyvével (*Histoire des choses banales*) egy időben adták ki a társadalomtörténeti szakirodalom által egyik leggyakrabban idézett művének második kiadását is. A *Peuple de Paris* 1981-ben jelent meg először 3000 példányban és az utóbbi tíz évben már könyvritkaságnak számított. A két könyv szorosan összekapcsolódik, hiszen míg a *Peuple de Paris* a kezdetét jelentette Daniel Roche anyagi kultúra kutatásainak, addig az *Histoire des choses banales* egyfajta szintézisre törekvő lezárását, amit bizonyít a könyv végén található keletkezési dátum is: 1981–1996.

A szerző Magyarországon leginkább a felvilágosodással foglalkozó kultúrtörténeti (például *Les Républicaines des Lettres*, 1988; *La France des Lumières*, 1993) vagy a 17-18. századi francia társadalomtörténeti összefoglaló művein (Pierre Goubert-el: *Les Français et l'Ancien Régime*, 1984) keresztül lehet ismert. Önmagát az Annales iskola, valamint Braudel és Labrousse követőjének tartja. Daniel Roche korunk egyik legelismertebb aktív francia történésze, amit bizonyít az is, hogy két éve a Collège de France tagjává választották, ahol szemináriumot és előadást is tart.

A *Peuple de Paris*-val minden tekintetben úttörő jelentőségű művet alkotott, amelynek témája, felhasznált forrásai, valamint megközelítése és módszertana 20 évvel a megjelenése után is aktuálissá teszi. Az 1970-es évek végén már a témaválasztása is újdonságnak számított, hiszen korábban, akár csak a történészek többsége, Roche is a felsőbb rétegek társadalom és kultúrtörténetével foglalkozott. Ebben a könyvében viszont a párizsi népszerűség legalsó, de nagyon heterogén társadalmi csoportjainak társadalomtörténetét, életmódját kívánta feltárni. De kiket is tekintett a 18. századi Párizs népének? Definíciója szerint a bérből élő dolgozó rétegek, mint például az iparos és kereskedő segédek, a munkások, valamint a korban nagy számú szolgálók-cselédek. Ez a meghatározás kizárja már közülük az önálló iparosokat és kereskedőket, lefelé – a társadalmi hierarchián – pedig a koldusokat, a csőcseléket és egyéb marginális rétegeket. A szerző ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy az elemzés érdekében és eszközeként határozta így meg kutatása tárgyát, a valóságban senki sem volt bezárva a párizsi nép kategóriájába. Ugyanakkor ez a nagy és kevert társadalmi csoport kulturálisan és viselkedésében is jellegzetes volt, amit többek között a felső rétegekhez való viszonya, valamint sajátos – a mindennapok világában is megragadható – életmódja fejezett ki. Párizs népének megismeréséhez többféle forrást használt fel a szerző.

Először a felsőbb rétegekből kikerülő megfigyelők, gondolkodók népről alkotott képét, nép-reprezentációját mutatja be. Orvosok, publicisták, közgondolkodók és sok más szerző népről alkotott képének részletes ismertetéséből is kiderül, hogy a párizsi nép nem egy rend, hanem változatos társadalmi, vagyoni, kulturális helyzetű rétegek keverednek benne, miközben a kortársak is behatárolják felfelé és lefelé a társadalmi hierarchiában. Párizs népe a forradalom hajnalán kb. 350–450 ezer embert jelentett.

Ennek a nagy néptömegnek a valós megismerését és a 18. század folyamán bekövetkezett változásait Daniel Roche hagyatéki leltárak elemzésével tartotta megvalósíthatónak. A hagyatéki leltárak Roche szerint lehetővé teszik a kulturális antropológiai megközelítést, aminek segítségével a hétköznapok világa, a mindennapi viselkedés és gesztusok válnak feltárhatóvá. Négyszáz hagyatéki leltárt használt fel elemzésében, pontosabban 200–200 darabot a 18. század elejéről (1695–1715) és végéről (1775–1790). Ezeknek összegyűjtése még Párizsban is, ahol a forrásadottságok nagyon jók voltak, sok nehézséget okozott, hiszen minél lejjebb megyünk a társadalmi-vagyoni hierarchián, annál nehezebb megfelelő számú hagyatéki leltárt találni. A források összegyűjtése és elemzése alapvetően diákjai feladata volt, akiknek szakdolgozatai alapján született meg könyvének több fejezte. A hagyatéki leltárak kvantitatív módszerekkel kerültek feldolgozásra, de a táblázatok kisebb száma (38) is bizonyítja, hogy nem egy, a hetvenes évekre jellemző kvantitatív elemzéssel van dolgunk. Roche-t elsősorban a számok, az adatok mögött meghúzódó társadalmi valóság érdekelte, ezért minden egyes adatot más forrásokkal, leginkább kortársi leírásokkal kontextusba állított, és úgy értelmezte őket. Hat változó nagyságú fejezetben rendszerezte a hagyatéki leltárakból kinyerhető információkat.

A 400 hagyatéki leltár összetételéről a vagyoni-társadalmi megoszlás bemutatásánál kapunk először képet. A vagyoni-társadalmi helyzet és annak egy évszázados változása alapján Párizs népének két nagy csoportja különíthető el. A bérmunkások vagyona jóval kisebb, átlagában fele akkora volt, mint a szolgálóké. Ez utóbbiak jelentős részének vagyona növekedett a 18. század folyamán, míg a bérmunkásoké csökkent, kétharmaduk például jelentős adóságokkal is küzdött. A vagyon szerkezete is különbözött, hiszen míg a bérmunkásoknál egyharmadot tett ki az összes vagyonban az ingóságok értéke a 18. század elején, addig a szolgálóknál ez az arány csak 9 százalék volt. Ez utóbbiaknál viszont a járadékok aránya közel 50 százalék, ami 60 százalék fölé növekedett a század végére. A párizsi szolgálók nagy száma széles tömegek számára tette lehetővé a társadalmi felemelkedést. Egyfajta - viselkedés és érték - közvetítő réteg is volt az elit és a szegények között.

Társadalmi-vagyoni helyzet bemutatása után következik a mindennapok világát feltáró hat nagyobb fejezet. A szerző az anyagi kultúrát a lakókörülmények részletes bemutatásán kívül (a lakásbérlés problémája, a lakótér sajátosságai és változása, az együtt élők száma, a garniszállók világa stb.) a fogyasztás problematikája felől közelítette meg. Nem a megszokott leíró módszerrel ismerteti a hagyatéki leltárakban összeírt tárgyakat, hanem az előfordulás kvantitatív vizsgálatával a nagy elterjedtséget és a kirívó hiányokat igyekezett feltárni, majd modelleket meghatározni. A tárgyak csoportosulásai, hálózata nyomán jutott el végül a mindennapi cselekvésekig, a nagy különbségeket mutató tárgyhasználatig és a különböző mentalitásokig. Roche számára a különbségek értelmezésénél a társadalmi-vagyoni helyzet alapvető fontosságú. A mindennapi életkörülmények elemzésénél így nem véletlen, hogy olyan nagy témák szervezik könyvének oldalait,

mint a pihenés-alvás, a fűtés, az étkezés, a bútorzat-tárolás, a dekoráció stb. Az alvás és az ágy szerepének például különösen nagy fontosságot tulajdonított, így tudta megragadni igazán az együtt élők és alvók számát (rendkívül magas volt a promiszkuitás), a ritkán több helységes lakások specializálódását.

Összességében jól kivehetőek a 18. században fellépő változások: a nemes és drága anyagok háttérbe szorulnak, a multifunkcionális tárgyak is kiszorulnak és helyüket a specializálódott tárgyak sokasága veszi át. A mindennapi tárgyak terjesztésében a szolgáltatók-cselédek úttörő szerepet játszottak, a komfort vagy például az új díszítő divatok iránt sokkal érzékenyebbek voltak (például a falikárpit, illetve tapéta átvétele uraiktól). A higénia és eszközei viszont még a luxus kategóriájába tartoztak, tárgyakban tükröződő nyomaik alig lelhetőek fel a hagyatéki leltárakban.

Roche különösen nagy teret, egy önálló fejezetet szentelt az öltözködésnek, ami nem véletlen, hiszen itt tudta leginkább megragadni az anyagi kultúra – rendkívül gyors – változásait és nagy különbségeit. (Később egy külön könyvet is szentelt a témának: *La culture des apparences*. Paris, 1989). A nagy terjedelem annak is köszönhető, hogy a ruházat fogyasztása a háromszorosára nőtt a vizsgált időszak alatt, sőt új fogyasztási szokások is tetten érhetőek. Ez különösen a kiegészítőket (például zsebkendők) és a luxus darabokat érintette, de általánosságban is megállapítható, hogy a ruhafajták, az alapanyagok és a színek is megsokszorozódtak. A vászonruhák uralkodása a korszak végére például egyértelműen megszűnik, teret nyernek a sokkal könnyebb és kényelmesebb anyagok (például a gyapjú). A részletek ismertetésére nincs mód, arra viszont felhívnom a figyelmet, hogy Daniel Roche a hagyatéki leltárak elemzése során is állandóan segítségül hívja adatainak értelmezéséhez a kortársak megfigyeléseit, jellemzéseit, melyek különösen nagy számban állnak rendelkezésre a ruházattal kapcsolatban.

A nép tudása című utolsó nagy fejezetben Roche egy másik, sokat kutatott témáját tárja az olvasó elé, az olvasási szokásokat. A párizsi köznép a visszaemlékezések szerint is tízszer annyit olvasott, mint a vidéki tömegek. Például a hagyatéki leltárak 85 százalékát aláírták a házastársak özvegyei 1700-ban és 98 százalékuk 1789-ben. A bérmunkásoknál ez az arány már jóval alacsonyabb. Az olvasást is alapvetően befolyásolták a vagyoni körülmények és a foglalkozás, például a szobainasok és a szobalányok a legolvasottabb rétegek közé tartoztak. De még a korszak végére is csak a módosabb szolgáltatóknak egyharmada hagyott hátra maga után könyvet, míg a szegény bérmunkásoknak csak nyolc százaléka. További részletek, például a kedvenc olvasmányok listájának megismeréséhez a könyv kézbevétele ajánljuk. Az összefoglalás előtti utolsó elemző fejezet a szórakozással, mai szóhasználattal, a szabadidős tevékenységekkel foglalkozik, mint például az ünnepek, az utca szerepe a mindennapi életben stb.

Daniel Roche második kiadásához írt bevezetőjében visszatekint az első kiadás óta eltelt időszakra, könyvének esetleges meghaladottságára. Ironikusan jegyzi meg az első kiadással kapcsolatban, hogy a nagyközönséget képviselő újságírók szerint túl sok a szám, a táblázat benne, míg a göttingeni történész kolléga, aki azóta a mikrotörténelem lelkes védője, nem tartotta elég marxistának. *A Peuple de Paris* kiállta az idő próbáját, hiszen a narratív források segítségével tökéletesen sikerült kontextusba állítani a hagyatéki leltárakon alapuló kvantitatív elemzés eredményeit (ehhez természetesen szükség volt Párizs egyedülálló forrásadottságaira is).

A *Peuple de Paris* számtalan eleme (téma, megközelítés, szemlélet) visszaköszön az 1997-ben megjelent *Histoire des choses banales*-ban, melynek alcíme elárulja témáját is: a fogyasztás születése, 17-18. század. Az ipari forradalom időszakát megelőző fogyasztás problematikáját a megszokott - főleg franciaországi - megközelítésekkel szemben, leginkább az angol és amerikai kutatások mintájára alakította ki, amelyet tudatosan vállalt is könyvében. Kizárólag a mindennapok világában bekövetkező változások, elmozdulások és ezeknek összetett okai érdekelték. Nem törekedett a termelés, a kínálat, a piac nagyszabású gazdaságtörténeti elemzésére. A szerző értelmezésében az anyagi kultúra világa egy más szintje a valóságnak, aminek más terei, dinamikái és ideje van. A leghétköznapibb tárgyak és dolgok fogyasztása, használata, kiválasztásának mechanizmusai és főleg mindezek társadalmi-gazdasági összefüggései érdekelték. A hagyományos kategóriákat nem állította egymással szembe, mint például a falu-város, a gazdagok-szegények, a népi-elit, az elnyomók-elnyomottak. A 17-18. századi fogyasztás jellegzetességeit és annak változásait a maga összetettségében, társadalmi-földrajzi-gazdasági beágyazottságában igyekezett az életmód és mentalitás változásain keresztül megragadni. A vizsgálat forrásai saját kutatásain kívül az utóbbi évtizedekben megjelent anyagi kultúra kutatások voltak. De ebben a munkájában is a különböző tények és jelenségek kontextusba álltása volt a legfontosabb, amihez számtalan kortársi leírást, elemzést és egyéb forrást használt fel.

A könyv tagolása könnyen áttekinthető. Az első rész, mintegy száz oldal, a termelés és a fogyasztás problémáját vázolja fel, amit a több mint kétszáz oldalas, hat alfejezetre oszló második rész követ *A hétköznapi élet* címmel. Ez a cím is jelzi, hogy Roche nem a tárgyak-dolgok elterjedtségét vizsgálja kvantitatív módszerekkel, hanem a mindennapok viselkedésének, mentalitásának átalakulásán keresztül igyekszik megragadni az új fogyasztási szokásokat.

Az első jellegzetesség, amit bemutat, a fogyasztás nagy földrajzi és regionális különbségei. Párizs, valamint Észak-Franciaország például kivételezett helyzetben volt a 18. században. A város és vidék viszonya is központi szerepet tölt be elemzésében. A városi fogyasztás (új tárgyak, más viselkedés) és életmód úttörő és mintaadó szerepét már bemutatta párizsi vizsgálatain keresztül. A változások, új értékek és tárgyak, mint például a kényelem és a luxus vidékre közvetítése egyértelműen a falusi-vidéki előkelőségek közreműködésével történt (papok, postamesterek, tanárok stb.). A város szerepének részletes bemutatásában számtalan olyan jegyet emel ki, ami egyértelműen a fogyasztás átalakulását segítette, mint például a nagykereskedő személye, az új tárgyak megjelenése, amelyek gyökeresen átalakították az emberek érzékenységét, mentalitását (például a ruházat).

A fogyasztás megragadáshoz elengedhetetlen a nem arisztokrata és nem gazdag polgári jövedelmek megismerése is, amely a vizsgált időszakban nagy nehézségeket okoz, de sok kortársi becslés és elemzés áll már rendelkezésre a 18. századi jövedelmekről. A kérdés izgatta a kor emberét, ami fontos adalék a fogyasztás vizsgálatához. Egyházi körökben is előtérbe került ez a téma, aminek elemzésével sikerült Roche-nak érzékeltetni az anyagi javakhoz való viszony kezdődő átalakulását.

Könyvének második része nagy tematikus blokkokban tárgyalja az anyagi kultúra sajátosságait és átalakulását: *városi házak-falusi házak, világítás-fűtés, a víz és használatai, bútorok és tárgyak, ruházat és külsőségek, a kenyér, a bor és az ízek.*

Mindezen fejezetekben a szerzőt leginkább az izgatta, hogy hogyan és miért éltek úgy az emberek, ahogy éltek, egy évszázad alatt milyen változások és hogyan következtek be (például a lakóter-használatban, a tárgyak használatában stb.). Visszatérő megállapítása a rendkívül hierarchizált fogyasztás, a teljesen eltérő igények, amelyek nem egyértelműen a vagyonossággal vagy a ranggal függnek össze. Ennek eredménye az anyagi kultúrában is szembeötlő. Elemzi például párizsi kutatásaiból is kiindulva az alvás hierarchiáját; a változások, mint például a saját ágy, nagyon lassan hódít teret. A tárolóbútorok típusainak terjedése, a használati funkció, mint érték előtérbe kerülése is nagy különbségeket mutat Franciaországban. Míg Párizsban a láda minden társadalmi rétegnél háttérbe szorult, addig Elzászban 89 százalékos elterjedtséggel bírt a 18. század végén (ugyanakkor az almáriumok csak nagyon lassan terjedtek). Miközben tehát megszorodik a tárgyak fogyasztása – köszönhetően a növekvő kínálatnak is – és ezzel párhuzamosan új értékek és érzékenységek is keletkeznek a fejlettebb régiókban, a városokban és meghatározott társadalmi csoportoknál, addig a vidéki-falusi világban éppen, alig állapíthatóak meg kisebb elmozdulások.

A legszembetűnőbb változások az öltözködést érintették. A divat jelensége – széles körben is – leginkább itt érhető tetten. Eltűnnek a generációkon át öröklött ruhadarabok, egyesek divatja már szezononként változik. Egyre rafináltabb és jobb minőségű ruhadarabok jelennek meg, megnő a kiegészítők száma is. Roche szerint egy öltözködési forradalomról lehet beszélni, amikor már az egyéni választások kerülnek előtérbe. Újgazdagok, kurtizánok állnak az öltözködés hierarchiájának csúcsán, de a középrétegek ruhaválasztásait is egyéni aspirációk irányítják a legtöbb esetben. A legszegényebbek, a legelesettebbek természetesen már nem vesznek részt az új fogyasztási szokásokban. Az étkezési szokások változása messze nem ilyen nagyságrendű, de az új igények itt is jól tetten érhetőek. A cukor, a kávé, a csokoládé vagy a tea azonban ritkaság és luxusnak számít. A falusi környezetben az önellátás dominál, ahol az újdonságok csak nagyon kevés embert érintenek (a 18. század végén a kávéfőzéshez szükséges eszközök elterjedtsége nem éri el a 20 százalékot), sőt a városokban is csak éppen, hogy érezhetőek az új étkezési szokások.

A hétköznapi élet című nagy fejezet is egyértelműen megmutatta, hogy teljesen eltérő fogyasztási szokások éltek egymás mellett a földrajzi vagy a társadalmi térben. Az újdonság maga is különböző jelentésekkel bírhatott társadalmi rétegenként. Roche arra is felhívja a figyelmet, hogy az elemzése megmutatta a fogyasztás vizsgálatában általánosan elfogadott fogalompárok érvényességének határait (kereslet-kínálat, magán-nyilvános) a fogyasztási modellek magyarázatában, a fogyasztó identitásának meghatározásában. Számptalan fogyasztási típus létezett és az áruk is „szférák” szerint különböztek. Daniel Roche az *Histoire des choses banales* zárszavában rámutat arra is, hogy a fogyasztás történetének java még megírásra vár. Az elkövetkező vizsgálatoknak különösen az egyén szintjén kell majd megragadniuk a tárgyak valós státuszát, értékét és értékképző szerepét.

Franciaországban – Magyarországról nem is beszélve – ritka az anyagi kultúra hasonló mélységű és megközelítésű társadalomtörténeti elemzése. Daniel Roche munkássága ezért is tekinthető úttörőnek és egyedülállónak a mai történeti szakirodalomban.

Bernard Lepetit: *Carnet de croquis. Sur la connaissance historique*

(*Vázlatfüzet a történeti megismerésről*)

Paris, Bibliothèque Albin Michel Histoire, 1999.

KITÉPETT JEGYZETLAPOK: BERNARD LEPETIT POSZTUMUSZ TANULMÁNYKÖTETÉRŐL

Most, öt évvel Bernard Lepetit váratlan halála után egyre világosabban kirajzolódik előttünk, hogy a nyolcvanas években fellépő új francia történésznemzedék egyik legjelentősebb képviselőjét kell tisztelnünk benne és szellemi örökségében. Ott volt azok között, akik az *Annales* mai szemléletét megalapozó két nagy szerkesztőségi vezércikket megalkották: az *Un tournant critique?* (Kritikai fordulat?) című cikket 1988-ban és a *Tentons l'expérience* (Kíséréljük meg) című felhívást 1989-ben. Számos más vitában is kifejtette véleményét, amely erős kritikai hangja okán talán nem mindig talált egyöntetű helyeslésre, ám onnantól megkerülhetetlen álláspontot jelentett. A térszemlélet és a város kutatásában pedig mindenképpen a legfontosabb szaktekintélyek közé kell sorolnunk őt, többek között az újkori francia város történetét feldolgozó munkája nyomán (*Les Villes dans la France moderne, 1740-1840*).

Nincs módunkban itt kitérni az Annales-kör kritikai fordulatának minden aspektusára, ezt másutt mások már megtették, az ehhez kapcsolódó szövegek egy része magyarul is olvasható.¹ Célunk most a még Lepetit által összeállított, de már halála után megjelent könyv tanulmányai közül szemezgetve kiemelni munkássága néhány jellemzőjét. A kötet módszertani írásokat tartalmaz, a várossal és a térrel kapcsolatos eredményei itt csak másodlagosan vannak jelen. A francia történeti iskolában komoly hagyományai vannak annak, hogy empirikus kutatásai mellett a történész külön kötetet szentel módszertani és elméleti kérdéseknek. Lepetit munkásságában, a város és a tér problematikája mellett mintegy „harmadik vonalként” e kérdések főleg a nyolcvanas évektől kerültek előtérbe.

Kezdjük az elemzést a kötet címével, mely még Lepetit-től származik. *Carnet de croquis*, vázlatfüzet, jegyzetfüzet, rajztömb: a tizennyolcadik és főleg a tizenkilencedik századi utazók kelléktárában szerepelt mindig ez a tárgy. Szélesebb elterjedése a vizuális élmény egyéni megörökítését tette lehetővé, egyéni látásmódok keletkeztek, a vázlatok pedig későbbi, nagyobb képek alapjául szolgálhattak. E rajzok a valóságnak reprezentációi, méretük a valósághoz képest igen változatos, a nagyítástól a sokszoros kicsinyítésig terjedhet. Korántsem véletlen ez: Lepetit meggyőzően érvelt a mikrotörténelem vitájában a lépték fogalmával, elutasítva a különböző léptékű vizsgálatok közötti fontossági sorrend felállítását és azt hangsúlyozta, hogy azok más-más nézőpontja egyaránt érvényes lehet, a kutatás tárgyának teljesebb megismerését pedig éppen a több szinten végzett vizsgálatok eredményeinek összegzése eredményezheti. Az utazási irodalom témaköréből választott címet magyarítja Lepetit utolsó, befejezetlenül maradt kutatása, az egyiptomi utazások elemzése is.

¹ A témakört különösen alaposan járja körül a Czoch Gábor és Sonkoly Gábor által szerkesztett *Társadalomtörténet másképp* című kötet (Debrecen, 2000), a két szerkesztő bevezetőjének 1. jegyzetében található az *Annales*-t érintő összefoglaló cikkek tekintélyes listáját – de ilyen összegzés maga a bevezető tanulmány is.

A kötet három részből és egy epilógusból áll, a három részhez Lepetit egy-egy munkatársa és barátja (Alain Boureau, Daniel Nordman, Jean-Yves Grenier) írt egyszerre tudományos és személyes hangú bevezetőt.

Az első rész címe *Les formes de l'expérimentation* (A kísérletezés formái). A fejezet négy tanulmánya e téma körül mozog, három más történészek munkáit elemzi, a negyedik a microstoriával lezajlott léptékváltást vizsgálja. A kísérletezés fogalmát a történettudományban sokáig értelmezhetetlennek tartották – a történész olyan tudós, akinek nem állt módjában megismételhető kísérleteket alkalmazni a popperi értelemben vett falszifikáció során. A fejezetet bevezető Alain Boureau éppen e területen került kapcsolatba Lepetit-vel: mindketten mégis a kísérletezés módszerét szerették volna visszahozni a történettudományba. Boureau Lepetit eredetileg doktori disszertációnak készült könyvét, a *Les Villes dans la France moderne*-t e módszer alkalmazásának tekinti. Lepetit ugyanis nem hagyományos módon, egyes városok leírásával és összehasonlításával közelítette meg a város problematikáját, hanem egy történészi konstrukcióból, a városhálózatból kiindulva, deduktív módon. A városállományon belül formális kritériumokkal különböző településcsoportokat határozott meg, melyeket új és új modellek alkotásával, felhasználásával vizsgált.

A fejezet tanulmányaiból háromra térnénk ki részletesebben. A microstoria témaköre immár hazánkban is meglehetősen visszhangot kapott, számos fontos elméleti szöveg megjelent, így Lepetit egyik tanulmánya, mely a mikro- és makroszemléletek egymás mellett élését a térképészet és az építészet lépték fogalmával igyekezett áthidalni.² A microstoria sikere szerinte jelentős részben a francia történelmi iskola előző korszakának totális történelem felé törő lendületében keresendő, mely a történelmi kutatások kiterjesztése során nem szentelt mindvégig kellő figyelmet a módszernek. Így a makroperspektívával szemben megjelent mikroperspektíva sikerének egyik oka (a makroszintet előnyben részesítő totális történelem programjának bukása mellett) a módszertani pontosság és a módszertan jelentőségének újrafelfedezésében rejlik – korántsem véletlen, hogy a módszertan jelentőségét olyannyira hangsúlyozó Lepetit-től olvashatjuk ezt a fejtegetést.

Célszerű együtt elemeznünk azokat a tanulmányait, amelyeket a nálunk is jól ismert Hayden White-nak és az Annales második nemzedékében Braudel mellett fellépő, az ár- és bérkutatások, valamint a kvantifikáció atyjának tekintett Ernest Labrousse-nak szentelt. Lepetit White-tal kapcsolatban az új megközelítést a kontextus jelentőségének kiemelésében látja: amikor White a saját nézeteit kifejtette a történelem elbeszélő jellegéről, az Egyesült Államokban a történetírás igen messze állt az ott erősen jelenközpontú társadalomtudománytól, és inkább az irodalom illetve annak irányzatai hatottak rá: e szempontból érthető tehát, miért beszél White cselekményről és retorikáról (White 1997).³ Lepetit szerint e tekintetben Franciaországban más a helyzet, köszönhetően az Annales fordulatának, és többek között Labrousse-nak és a kvantifikációnak. Labrousse *fait pur* (tiszt tény) fogalma például egyike azoknak a kategóriáknak, melyek okán Lepetit a francia iskola szempontjából kevésbé jogosnak tekinthette White kifogásait. E fogalom

² E témában írt, meghatározó cikke, az *Építészet, földrajz, történelem* megjelent Aetas, 1995/4. 142-159., illetve újabban Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.) *Társadalomtörténet másképp.* 33-50.

³ A magyarul megjelent *A történelem terhe* című White kötetben megtalálhatjuk White-nak az Annales-kör egyik fontos alakjával, Roger Chartier-val (részben hasonló kérdésekről) folytatott vitájának egy darabját is.

alatt Labrousse az empirikus forrásokból absztrakcióval nyert, kontextusban levő, de más kontextusba is áthelyezhető tényt értett, és így kezelte a számára kulcsjelentőségű ár-fogalmat is. Tegyük hozzá: ez valóban jogos akkor, ha a Lepetit számára oly fontos Labrousse-t tekintjük, de például a történeti szöveg narráció-voltának egy másik elemzője, Paul Ricoeur (Ricoeur, 1984) pontosan kimutatta a *Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* (Braudel, 1996) című legendás, programalkotó Brauduel-mű narrációs vonalait.⁴ Lepetit kiemeli, hogy Labrousse nem, vagy nem csak történész: munkái kora politikai gazdaságtanának is példamutató alkotásai. Szerinte Labrousse munkásságát évtizedeken keresztül erősen leszűkítve értelmezték azzal, hogy csupán történetinek tekintették.

A második rész címe *Modeles dynamiques*, azaz Dinamikus modellek. A fejezetben Lepetit munkásságának központi elemével, a térrel kapcsolatos elemzéseket találunk. A dinamikus modell fogalmának bevezetése, melyet eredetileg az 1990-ben publikált tanulmányában, az *Espace et histoire*-ban (Tér és történelem) tett meg, Lepetit részéről kísérlet volt a térelmélet nagy vitája, a (főleg a korai) Braudelt jellemző determinista felfogás és a Vidal de La Blache és Lucien Febvre nevével fémjelzett possibilizmus ellentétének meghaladására. Ez utóbbi – melyet Lepetit a „szupermarket-logika” kifejezéssel illet, mivel szabad és tudatos választást feltételez a társadalmak részéről az egy területen adódó lehetőségek véges választékából – és a determinizmus szükségszerűen bénító hatása között a helyes utat Lepetit szerint a dinamikus modellek alkalmazása jelenti, melyek fokozott figyelmet szentelnek az időbeliségnek a tér elemzése során. Az elképzelés alapján a jövő tere egyszerre lehetőségalmaz és determinált: a múlt térrendszereinek nyomain több lehetséges új modell is kialakulhat, előre nem látható módon és mégis a múlt által determináltan.

Ebben a fejezetben is többször visszatér a lépték fogalma, melyet széles körben és nem pusztán a tér, de a történeti megismerés kontextusában is alkalmazott. E kérdéskör központi helyet foglal el a 18. századi egyiptomi utazásokra vonatkozó utolsó, félbemaradt kutatásában is.

Tanulmányának témája az íróként nálunk is ismert, de utazóként, útleíróként is jelentős Volney 1787-ben megjelent, a korszakban sok szempontból modellként is kezelt keleti utazása. Az utóbbi két évtizedben az utazási irodalom igen népszerű kutatási területté vált, Volney-t is többször vizsgálták, például az utazók részére kidolgozott kérdőíve kapcsán. Volney leírását Lepetit azonban nem a megszokott úton, és nem is csak annak térszemléletére szorítkozva elemezte. Annak érdekében, hogy Volney megfigyeléseit módszertani és észlelési szempontból is megközelíthesse, a térfelfogást az általános értelmezési kódokkal együtt vizsgálta (érdekes párhuzamot alkotva például az „általános magyarázó elvek” tekintetében, amely a korszakban az elemzés, később a fejlődés, a dialektika vagy a struktúra). Az utazást így kognitív aktusként, kognitív modellek alkalmazásának együtteseként (is) kezelte. Lepetit rendkívül gondos és meggyőző szövegolvasata után egyetlen kérdés marad az olvasóban: teljesíthető feladat-e egy olyan mélységű elemzés, ahogyan azt a jelek szerint Lepetit tervezte? A kutatócsoport, mely-

⁴ Lásd erről a Ricoeur-műben főleg a II. rész harmadik fejezetének harmadik pontját: *Temps de l'histoire et destin de l'événement* (A történelem ideje és az esemény sorsa).

nek Lepetit és a fejezetet bevezető Nordman is tagja volt, a Mediterráneum térségével kapcsolatban más utakon folytatja a munkát.

A harmadik fejezet címe: *Présent, point de vue sur le temps*, azaz A jelen, nézőpont az időről. A cím feltehetően az *Annales* negyedik generációjának új szemléletét összegző, Lepetit által szerkesztett kötet, a *Les formes de l'expérience* (A tapasztalás formái. 1995) általa írt és itt is közölt zárótanulmányának, a *Le présent de l'histoire*-nak (A történelem jelene) kifejtése. Lepetit a történelem alapvető témaköreit felölelő módszertani és elméleti kötetét az időfelfogás problematikájával zárja.

E fejezet tanulmányai ismét több témát érintenek. Kettő a kvantifikációhoz, illetve a szeriális történelemhez kapcsolódik. Lepetit nem kevés iróniával adott címet a kvantifikációról szóló tanulmányának: *Kvantitatív történelem: két-három dolog, amit én tudok róla.*⁵ Mint a modellalkotás és a számszerűsítés egyik legelismertebb szakértője, és egyike azon keveseknek, akik mindvégig kitartottak a matematikai modellek alkalmazása mellett, síkra száll azért, hogy ne számoljunk le teljesen a számok és a modellek történeti használatával. Ugyanebben a szemléletben beszél a szeriális történelemről, a hosszú idősorok történetírásáról. Sajátos helyzet: Lepetit fellépése arra az időszakra tehető, amikor a történetírás éppen túllépni látszott a szeriális megközelítésen – és éppen ennek teljes elvetése ellen emeli föl hangját több ízben is, amikor a kvantitatív módszer újraértelmezését sürgeti.

A fejezet másik fő kérdése az időszemlélet elemzése nem pusztán a történelemben, de a történetírásban, a történetírás történetében, különleges hangsúllyal a jelen történelmi-leg oly nehezen kezelhető kategóriájára. Jelen és történelem, jelen és időtartamok kapcsolata köré egy-egy tanulmány szerveződik, melyek voltaképp egységet alkotnak: *A történelem jelene* című tanulmányt *A hosszú időtartam a jelenben* című egészíti ki. Ahogy a kvantifikáció elemzése során az azzal való teljes leszámolás ellen lépett föl, úgy itt az időmodellek totális elvetése ellen emeli fel szavát. Ám azok megtartása nem jelenti a régi modellek maradéktalan elfogadását: a hosszú időtartamnak szentelt tanulmányban Braudel szerinte túlságosan is elméleti és részben tudománypolitikai (a társadalomtudományok körében a történelem dominanciáját célzó) *longue durée*-tanulmányával Denys Lombard egy 1990-es monográfiájának sokkal gyakorlatibb hosszú időtartamát állítja szembe – és az összehasonlításból Lepetit szerint több szempontból sem feltétlenül az utóbbi kerül ki vesztesen.

Az *Annales* köréhez alapítása óta igen közel áll a jelen és a történelem kapcsolódásának kérdése. Lepetit idézi Lucien Febvre klasszikus mondatát, „A történelem saját korának gyermeke” amely pontosan rámutatott arra, hogy a jelen határozza meg a történeti konstrukciók irányát, módszerét, kérdéshalmazát. A történelem a jelenben íródik, régi elemek felhasználásával: ezzel voltaképp visszaérkezünk a dinamikus modell fogalmához.

A történelem jelene tanulmány a kötetben a leghosszabb, és talán Lepetit legteljesebb jegyzetlapja, noha saját szavaival élve gondolatmenete „töredezett vonalú”. Egyszerre ad áttekintést számos időmodellről – azok bemutatására mindig felhoz (gyakran másoktól átvett) gyakorlati példákat – és jut el végső, felhívásnak is beillő összegzéséhez.

⁵ Az e tanulmány alapját adó előadást ismerteti Bódy Zsombor – Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. *Aetas* 1995. 4. 131-141.

E gondolatmenet lényege az időben gondolkodás, a mindenkori időkonceptiók vizsgálata (mely Lepetit szerint a történettudomány sajátja kellene legyen), a múlt és a jövő felfogásának figyelemmel kísérése: ezek rendszereit nevezi *régime d'historicité*-nek. E nehezen fordítható kategória jelentése: történeti-időfelfogási rendszer. A dinamikus modell az időtengelyen is érvényesül: a múltban ismert rendszerek alapján vetítjük előre a jövőt. Külön figyelemmel kell kísérni azonban azokat a pillanatokat, amikor a történelem aktorai invencióra kényszerülnek, például azért, mert a létező rendszerek sokféleségéből csak egy új elrendezés jelenthet kivezető utat: ilyen pillanat volt a francia forradalmat követő időszak megannyi rendezési terve a szokásjog meghaladására.

Lepetit minden, a történelem szempontjából külsődleges rendezési elvvel leszámol, mindenekelőtt a kronologikus rendezéssel. Kiindulópontja az a megállapítás, hogy a jövőt a ma képének viszonylatában vetítjük (így vagy úgy) előre, miközben az előre nem látható: egy eljövendő mindenkori jelen adja meg az értelmét. Ez az előrevetítés azonban a felvilágosodás óta egyre inkább a jelen ellenében elképzelt jövőt jelent, és így törés keletkezik múlt és jövő között. Ennek alapján két lehetséges történeti magatartást lát. Az első szerint a történetírás az időbeli folytonosság maradványait vizsgálja valamiféle emlékezési-ünneplési szinten, kritikai távolságtartással és múzeumi rendezőelvvvel közelít a múlthoz – nem nehéz felismerni ebben a *lieux de mémoire*-projekt alapelvét. A másik, Ricoeur nyomán kidolgozott elképzelés szerint el kell kerülni tapasztalat és elvárás, múlt és jelen szakadását – ennek módja pedig az, hogy a jövőt determináltabbnak, a múltat (beváltatlan potencialitásai okán) kevésbé determináltnak tekintjük, és így eljutunk a történelmi jelen kategóriájának újraértelmezéséhez.

A könyv utószava (*Javaslatok az interdiszciplinaritás szűkített értelmezéséhez*) az interdiszciplinaritás fogalmát járja körül szinkronikus és diakronikus módon egyszerre.⁶ Az *Annales* körére kezdetben Durkheim és lapja, az *Année sociologique* gyakorolt meghatározó befolyást, de rögtön melléjük kell helyezünk a francia földrajzi iskolát és az annak atyjaként tisztelt Vidal de La Blache-t. Ezt követően jelentkezett a demográfia és az antropológia hatása.

Az „irányított” interdiszciplinaritás első kísérlete Franciaországban a bretagnei Plozévet-ben megindult kutatás volt – ez a maga idején, 1961-ben pontosan jelezte a tudományközi kapcsolatok iránti igényt. Alapelve is jelentőségteli volt: nem egyesíteni igyekeztek a tudományokat valamiféle egységes módszertan mögé (ahogy azt Durkheim próbálta), hanem a konkrét kutatási helyzetre bízták, hogy az alakítsa ki a kapcsolatokat. Plozévet voltaképp kudarcnak bizonyult, ezért a későbbi hasonló kísérletekbe beiktattak egy közös elő- és felkészítő fázist.

Az interdiszciplinaritás kérdésében korábbi és mai (ám, húzzuk alá: kizárólag az *Annales* köréből vett) példákon keresztül három elemet emel ki. A tudományok közötti átvételt csak az átvevő tudomány szempontjából az ott elért eredmény alapján értékelhetjük. Erre példaként egy ma is aktuális vitát említ. Roger Chartier a kultúra feltételezett társadalmi beosztás szerinti határvonalakat alkalmazó, antropológiai ihletésű társadalomtörténet (itt minden bizonnyal az *Annales* körében többek által kritizált Robert Darntonra gondol) ellenében javasol egy más utat: a számtalan, egymástól távoli tudó-

⁶ A tanulmány megjelent magyarul is: Aetas, 1992. 3. 98–105.

mánykörből (szövegkritika, könyvtörténet, olvasásszociológia) merítő, megújított társadalmi kultúrtörténetet.

A második elem: az újítás fogadtatása is a befogadó közegtől függ, erre Lepetit példája Labrousse tevékenységének eddig szinte elfeledett közgazdász értelmezése. A harmadik, talán legfontosabb elem: az interdiszciplinaritás ellentmondásos volta, mert az szerinte részleges meg nem értékeken alapul, bár hangsúlyozza, hogy ezek a meg nem értékek esetenként rendkívül produktívak is lehetnek.

Ezek alapján Lepetit az interdiszciplinaritás három felhasználási lehetőségét vázolja fel. Első az új tárgyak kijelölése: más tudományok nézőpontja új, belülről nézve fel sem merülő kutatási témákat jelöl ki. Második az ennek során alkalmazott gondolkodásmódok használata, tehát a megközelítésbeli különbség. És a harmadik a levezetés során alkalmazott elemek, ám csak azok erős korlátozása mellett. Ahogy ő mondja: „Másutt lenni még nem jelenti azt, hogy akárhol lennénk” : fogalmaink felhasználhatóságának és felhasználási módjainak gondos ellenőrzése az, ami Lepetit számára az interdiszciplinaritás a cikk címében jelzett „korlátozott használata”. A jövőt azonban természetesen ő is, minden eddigi esetleges tévút és tévedés ellenére, a tudományok együttműködésében (de semmiképp sem egybeolvadásában) látja.

Lepetit elemzései nem is mindig újdonságukban hatnak igazán, hanem a példamutató, tökéletes felépítésű levezetés ereje által. Más szerzők és műveik elemzésénél kritikája, esetenként kíméletlenül, elevenbe vág. A könyv vége sajnálatosan az életmű végét is jelentette: megannyi kérdés maradt a megoldottak mellett, melyekben az olvasó a szerzőre jellemző alapossággal végigvitt elemzésekre és új ötletekre vágya még. Több vázlatot azonban nem remélhetünk, és a jegyzetombben található vázlatok sem teljesebbé válnak már ki a sokszor érezhetően mögöttük lapuló teljesebb képpé.

Írta: Gelléri Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Braudel, Fernand 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest
Ricoeur, Paul 1984: *Temps et récit I.: L'intrigue et le récit historique*. Paris
White, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Budapest